ਅਕਬਰ

ਲਾਰੰਸ ਬਿਨੀਅਨ

P
PB
954.0254
B 518 A

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟ੍ਰਸਟ, ਇੰਡੀਆ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

7M

ਜੁਲਾਈ 1967 (ਆਸਾੜ 1889)
July 1967 (Asadha 1889)

30'9

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 20484
Date 15-9-67
SIMLA

Published by arrangement with
M/s Peter Davies Ltd., London.

PB
954.0254
B518 A

ਮੁਲ : 2.50

AKBAR

By **Lawrence Binyon**

(Punjabi)

Library IIAS, Shimla
00020484

PUBLISHED BY THE SECRETARY, NATIONAL BOOK TRUST, NEW DELHI-13.
PRINTED AT PREET LARI PRESS, PREET NAGAR (PUNJAB)

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ

ਵਿਲੀਅਮ ਰਾਥੇਨਸਟਾਈਨ

ਨੂੰ

ਪੁਰਾਣੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ

ਅਕਬਰ

ਲਾਰੈਂਸ ਬਿਨੀਅਨ

ਅਨੁਵਾਦਕ :
ਡਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟ੍ਰਸਟ, ਇੰਡੀਆ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਜੁਲਾਈ 1967 (ਆਸਾੜ 1889)
July 1967 (Asadha 1889)

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 20484
Date 1-5-9-67
SIMLA

Published by arrangement with M/s Peter Davies Ltd., London.

PB
954.0254
B518 A

ਮੁਲ : 2.50

AKBAR

By **Lawrence Binyon**

(Punjabi)

Library IIAS, Shimla
00020484

PUBLISHED BY THE SECRETARY, NATIONAL BOOK TRUST, NEW DELHI-13.
PRINTED AT PREET LARI PRESS, PREET NAGAR (PUNJAB)

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ

ਵਿਲੀਅਮ ਰਾਥੇਨਸਟਾਇਨ

ਨੂੰ

ਪੁਰਾਣੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ

1

ਸੂਅਰਤ ਦੇ ਲਾਡਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗਿਆਂ, ਲੋਕ ਲਾਈਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸਫ਼ਲਤਾ, ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਮੁਸਕਾਣ ਵਾਂਗ, ਸਦਾ ਹੱਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਦੂਰੀ ਨਾਲ ਉੱਘੜ ਆਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋ-ਬੀਤੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੁਆਲੇ, ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਧੁੰਦ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ, ਕਈ ਵਾਰ, ਆਪਣੀ ਭਰਮਾਊ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਾਈਲਗਤਾ ਆਸਰੇ, ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਆਪੇ ਵੀ ਤੋਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ, ਇਉਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਉਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਗਾਲਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਭ ਦਲੀਲਾਂ ਅਜਾਈਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ 'ਨੈਪੋਲੀਅਨ' ਦੀਆਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਭ ਊਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਖੁਟਿਆਈਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਵੱਡਿਆਈ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ।

ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਜੇਤੂ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਰਾਜੇ, ਅਕਬਰ, ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਜਲੌ ਨੂੰ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ, ਝੁਠਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਹੁੰਦਿਆਂ, ਉਸ ਉਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਜਹੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੁਝ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਰਵਾਜੀ ਸ਼ਗਨ ਵੀ ਵਾਪਰੇ ਦਸੇ ਹਨ — ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਤਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਵਾਕ ਉਚਾਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਿਆਲੀ ਦੈਵੀ-ਮੁਕਟ ਉਹਦੇ ਸਿਰ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ, ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨ ਉਹਨੇ, ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ, ਆਪੇ ਲਾਹ ਸੁਟੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੋਭਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਇਹ ਚੋਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਉਸ ਖ਼ੁਸ਼-ਰਹਿਣੇ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨਚਲੇ, ਬਾਬਰ, ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਪਰ ਸੁਹਾਉਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੜਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਬਿਤਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ, ਆਖ਼ਰ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ, ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਮੱਲ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਹਮਾਯੂੰ, ਨੇ ਇਹਨੂੰ

ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਾਬੂ ਰਖਿਆ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਢ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਮੋੜ ਤਾਂ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਜੀਅ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸੋ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਅਕਬਰ, ਨੂੰ ਜੋ ਉਦੋਂ ਬੱਚਾ ਹੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੂਝਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤ ਕੇ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਵਾਰੋ ਵਾਰ, ਆਪਣੇ ਪੇਟੇ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ; ਅਤੇ ਉਹ 'ਦੱਕਨ' ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਇਕ ਵਿਜੇਈ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ; ਪਰ ਇਕ ਹਾਕਮ ਵਜੋਂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਡੇਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦੀ ਦਾ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਏਸ਼ਿਆਈ ਵਿਜੇਈਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਾਹਰਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪੇ-ਜਿੱਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ-ਪਰਨਾਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਸਥਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਕਬਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਸੂਲ ਤੇ ਦਸਤੂਰ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਏ।

ਤਾਂ ਵੀ, ਅਕਬਰ ਦਾ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜੀਵਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ ਮਿਸਟਰ ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, "ਅਕਬਰ — ਦੀ ਗਰੇਟ ਮੁਗ਼ਲ" ('Akbar — the Great Mughal' by Mr. Vincent Smith), ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਉਕਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਗਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ "ਅਕਬਰਨਾਮਾ" ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਮੰਤਰੀ, ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ, ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦਲੇ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਾਲ ਉਹ ਸਜੀਵ ਸਮਾਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਅਕਬਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵਸਣ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ[1] ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਗੁਥਵਾਂ, ਗਠੀਲਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਦ-ਕਾਠ ਦਰਮਿਆਨਾ ਪਰ ਮੋਢੇ ਚੌੜੇ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਲਿੱਸਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਕੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਨਰੋਆ ਤੇ ਕਣਕ-ਭਿੰਨਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਮੁੱਛਾਂ ਤਾਂ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨਾ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਬਹੁਤ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਕਾਰਨ, ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੁਝ ਲਿਫੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ, ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਵਲ, ਰਤਾ ਕੁ ਝੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨੱਕ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੁੰਜ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਰੋਹਬਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਨਾਸਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਤੇ ਚੰਚਲ ਹਨ। ਖੱਬੀ ਨਾਸ ਹੇਠ ਇਕ ਤਿਲ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬ ਸੱਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਖਲੇਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਸੁਭਾ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਸੀ; ਇੰਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਵਾਨੇ ਉਤੇ, ਦੁਬਾਰਾ ਤਸਦੀਕ ਕਰਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਉਸ ਦਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਜਲਦੀ ਪਸੀਜ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਅੱਰਜ ਸੀ; ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ, ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਸਦਾ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਤਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਜੀਬ ਲਗਦੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ, ਸਪੇਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਿਲਪ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਅਕਬਰ, ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰਸੀਆ ਸੀ; ਪਰ ਲਿਖਣਾ-ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ

[1] ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇਸ਼, ਭਾਵ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ, ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡਕੇ, ਤੈਮੂਰ, ਦੀ ਜੀਵਨੀ, "ਤੁੱਜ਼ਕੇ ਤੈਮੂਰੀ", ਦੇ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਕਲਮੀ ਨੁਸਖ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪੱਤਰੇ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਦਸਖ਼ਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਲ-ਲਿਖਾਰੀ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੀ ਤਸਦੀਕ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਅਜੂਬੇ ਵਜੋਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦਸਖ਼ਤ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਅਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਚੇਤੇ ਰਖਦਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉਹਨੇ ਆਪ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੋਈ ਬਿਹਤਰ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਕਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਸੀ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ, ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਰਪੀਨ ਸੈਲਾਨੀ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਣ, ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਗੱਲ-ਕਥ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਦੇਸੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਬੜੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ[1] ਦੇ ਰਾਜ-ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਏਸ਼ਿਆਈ ਨਸਲਾਂ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਈਰਾਨੀ, ਤੁਰਕ, ਹਿੰਦੂ) ਅਤੇ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। "ਮਹਾਨ ਮੁਗ਼ਲ" ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਥੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਭਿਅੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਉਤੋਂ-ਉਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਜਾਪਣ ਦੇ ਬਾਵਜ਼ਦ ਯੋਰਪੀ ਸਭਿਅੱਤਾ ਦੀ ਸਮਾਂਤਰ ਸੀ। ਬਾਹਰਲਾ ਠਾਠ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਅਸੱਭਯ ਹੀ ਜਾਪੇ, ਪਰ ਓਦੋਂ ਦੇ ਯੋਰਪੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਸ਼ਟਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਨੇ, ਆਖ਼ਰ, ਕਿਹੜੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਲਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ! ਸਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਤੇ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਗਟ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ 'ਮਜਾਜ਼' ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ 'ਮਾਰੀਨੀ' ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਨਕਲਚੂਆਂ ਨਾਲ ਪੱਲਾ ਮੇਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸਿਖ ਵੀ ਲਈ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਅੱਧੀ ਕੁ ਦਰਜਨ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਜੇ ਧਾਰਮਕ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ

[1] ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਆਪੇ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ, ਆਪੇ ਛੱਡ-ਛੁੱਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉੱਚੀ ਸਭਿਅੱਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਥੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਘਟ ਤੁੰਦ ਤੇ ਤੀਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਯੋਰਪ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀਏ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਸਾੜਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਜਾੜਦੇ ਰਹੇ; ਉਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣੋਂ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਰਵਾਦਾਰੀ ਵਿਚ ਦਿਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਸੋ, ਸਾਡੇ ਸੈਲਾਨੀ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ, ਆਪਣੇ ਸੁਆਗਤੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੋ ਵਾਰੀ ਲਗਦਾ ਸੀ! ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦੇ ਜਿਸ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਏਲਚੀਆਂ ਨੂੰ, ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ, ਮਿਲਿਆ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਥਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪੈ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੋਰ ਬਰਾਂਡੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਧੁੱਪ ਲੁਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ; ਹਾਥੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਧਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ; ਸਾਈਸ ਚੀਤੇ ਨੂੰ ਪੱਟੇ ਤੋਂ ਫੜੇ ਖੜੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਕੁਝ ਤਕੜੇ ਬੰਦੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪ ਇਕ ਬਾਲ਼ਾ-ਪੋਸ਼ (ਸਰਕੋਟ) ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਉਹਦੇ ਗੋਡਿਆ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕ ਲੰਮਕਿਆ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਪੀਡੀ ਤੇ ਵੇਠਵੀਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਹੇਠ ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹਾਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਜਹੇ ਪਲਟੇ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸਦੇ। ਵੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਝੁੱਕ ਰਹਿੰਦਾ; ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿਆ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਤੁਹਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ; ਪਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਨਗੂਣੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਤੁਹਫ਼ਿਆਂ ਵਲ ਨਿਗਾਹ ਵੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਇਕ ਗਵਾਹ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਹਰ ਮਜ਼ਲੂਮ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵਲ ਹੈ"।

ਅਕਬਰ ਚਵ੍ਹੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ: ਸਵੇਰੇ, ਦੁਪਹਿਰੇ, ਆਥਣੇ ਤੇ ਅੱਧੀ-ਰਾਤੀਂ। ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੀ ਕਦਮ ਮੇਚ ਸਕਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਲਈ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਸਮਾਂ ਨਿਯਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮਾਸ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤਦਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਇਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟਾਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ: "ਅਸੀਂ

ਆਪਣੀ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਕਿਉਂ ਬਣਾਈਏ" ? ਚਾਵਲ, ਮਿੱਠਾਈਆਂ ਤੇ ਫਲ — ਉਹਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਖਾਜੇ ਸਨ। ਉਹ ਫਲਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ 'ਦਿਨ' ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਝਾਈ ਵੀ ਰਖਦਾ। ਰਾਜ-ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ-ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਹਾਥੀਆਂ (ਜੋ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਨ), ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਨੌਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪਤਾ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਿੱਸਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਰਾਖੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਜ਼ਬਤ ਕਰਵਾ ਦੇਂਦਾ। ਕਦੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਪਰਲੇ ਚਬੂਤਰੇ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਥੇ ਨੀਲੀਆਂ ਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਥੇ ਉਹ ਸੀਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਡਦੇ ਤੇ ਮੁੜਦੇ, ਜੁੜਦੇ ਤੇ ਖਿੰਡਦੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਦਿਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹਰਮ (ਜ਼ਨਾਨਖ਼ਾਨੇ) ਵਿਚ ਬੀਤਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੇ ਉਹ ਮਾਰਕਸ ਔਰੇਲੀਅਸ ਵਾਂਗ ਗੱਤਕਾ ਜਾਂ ਹਾਥੀ-ਘੋਲ, ਜਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ-ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੁਗਲਾਂ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮਾਣਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਈ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਵੀ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਹਰਕਾਰੇ ਸਲਤੱਨਤ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਮਲੇ ਤਾਂ ਖੜੇ-ਪੈਰ ਨਜਿੱਠਣੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਰ-ਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਸਲਾਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ, ਤਰਖਾਣਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਢਲਾਈ-ਘਰ ਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਢਾਲਣ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਮਾਦਾਨ ਜਗਦੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੁਣਦਾ, ਰਾਗ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ; ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਸੁਣ ਕੇ ਹਸਦਾ। ਜੇ ਓਦੋਂ ਕੋਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਲਾਂ ਉਤੇ ਸੁਆਲ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਾਂ ਚੋਖੀ ਰਾਤ ਤਕ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ੁਗ਼ਲ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ, ਨਿਰੀ ਜਾਂ ਅਫ਼ੀਮ ਪਾ ਕੇ, ਪੀਂਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਦਹੋਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਬਾਹੂ-ਬਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਰੁਝੀ ਹੋਈ ਧੜਕਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਾ-ਰੁਝਾ ਨਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ, ਅਕਸਰ, ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਨਿਵੇਕਲਾ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸੋ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਦਰਬਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ ਕੁਝ ਵਕਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜੇ ਕਦੇ ਕਾਹਲੇ ਕੂਚ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੁਗਲਾਂ ਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਇੰਨੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਸਬਰਕੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ ਜਾਣ ਸਕੇ ਹਾਂ ? ਉਹਦੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਵਾਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਉਲਟਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ, ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹਨੇ ਸਾਵੀਂ, ਸਮਾਨ ਤੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ, ਘਟੋ-ਘਟ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਓ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵੇਖ ਲਈਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਹੱਕੋਂ-ਵਧ ਮਹੱਤਾ ਦੇਣ ਵਿਚ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਾਰਟੋਲੀ ਦਸਦਾ ਹੈ : "ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਥਾਹ ਲੈਣ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਆਪ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਰ ਧਿਰ ਨੂੰ, ਮਿੱਠੇ-ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ, ਇਸ ਆਸ ਤੇ ਸਰਚਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪਰੇਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਕਰ ਲਏ। ਉਪਰੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਦੋਂ-ਵਧ ਨਿਰਪੱਖ, ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਨੇਕਨੀਤ ਜਾਪਦਾ; ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਨਾ ਚੁੱਪੂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਛੇਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਖ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਕਿ ਬੜੀ ਘੋਖ-ਘਾਖ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਥਹੁ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।"

ਇਹ ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਖੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਖਰਾ-ਖੁਲਾਸਾ ਸੀ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਚਤੁਰ, ਕਪਟੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਵੱਡਿਆਈ ਦਾ ਹੀ ਭੁੱਖਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਰਾਏ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ, ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਤੇ, ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਜਾਂ ਧ੍ਰੋਹੀ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਹਰਬਾਨੀ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਜਾਪਦੀ ਰਹੀ, ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਹੀ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਕ੍ਰਾਮਕ ਲੜਾਈਆਂ ਜੋ ਕਈਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਮੁਤਾਬਕ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਭਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ "ਨਿਤਾਣੀਆਂ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਵਾਲੀ ਛੱਪੜ ਦੀ ਖਾਊ-ਮੱਛੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ" ਵਾਂਗ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਅਕਬਰ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀਅਤ ਲਭਣੀ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਆਚਰਨ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਉਲਝਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਪੀਚਣਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਆਓ ਇਹਨੂੰ ਰਤਾ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ।

ਯਸੂਹੀਆਂ ਦਾ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਧਾਰਮਕ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲੈਣਗੇ। ਪਰ ਉਹ ਆਖ਼ਰ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਿਉਂ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਕਣਾ ਤੇ ਖਿੱਝਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ, ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਸੋ ਬਾਰਟੋਲੀ ਦਾ ਇਹ ਗੁਸੈਲ ਭਬੂਕਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਆਲ ਨਹੀਂ, ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ।

"ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਨਿਰਛਲ ਹੈ" –– ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯਸੂਹੀ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਬਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ੍ਨੇ ਉਦੋਂ ਕਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤ ਪਤਾ ਲਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੇਰੂਸ਼ੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ "ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸਾਊ, ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕੋਮਲ-ਚਿੱਤ ਸੀ।" ਇਕ ਹੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਉਹ ਸਭ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ"।

ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, "ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸਾਦਾ ਤੇ ਨਿਰਛਲ" ਵਾਲਾ ਕਥਨ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਪਰ "ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ" ਉਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਜ਼ੋਰ ਪਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ, ਉਸ ਵਰਗੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਵਿਖਾਉਣੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਦਾ 'ਸਾਦਾ ਤੇ ਨਿਰਛਲ' ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣਾ, ਇਕ ਕਰਾਮਾਤ ਹੀ ਜਾਪੇਗੀ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ, ਲਗਾਤਾਰ, ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ; ਅਤੇ ਈਰਖਾ, ਗੋਂਦਾਂ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਘਟ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰੇ। ਉਹਨੂੰ, ਸ੍ਵੈ-ਰਖਿਆ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਲੁਕਾਏ ਰਖਣਾ ਪਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਸਦੀਵੀ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਚਲਾਕੀ ਦੇ ਸੰਜੋਅ ਨਾਲ, ਬਚਾਏ ਰਖਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਿਹਾ; ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੇਵਫ਼ਾ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਬੰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਅਕਸਰ, ਇਤਬਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ "ਉਸ ਭੈੜੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ

ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ !" — ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਤਬਾਰੀ ਸੀ ? ਸ਼ਾਇਦ, ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਰੀ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਸਕੀਮ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਕਰਾਂਗੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਪਟੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼-ਘਾਤੀ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਨੇਕਨੀਤ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਸੀ। ਵੇਖੋ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਿਡੋਲਫ਼ੋ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਵਰਗੀ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸਵੱਛ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਪਰ ਚਾਹ ਕਿੰਨੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰਹੀ ਹੈ !

"ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ" — ਅਕਬਰ ਦੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਉਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਣ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਤਾਨੇਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਬੇਵਫ਼ਾ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਉਠਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਕਸੂਰ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਘਣ ਦੀ ਵਿਤ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਤਾਂ ਕੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯੋਰਪੀਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਬੇਦਰਦ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਚੁਭਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ : "ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗੁਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।" ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਦਿਆਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸਚਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਬੇਦਰਦ ਜੇਤੂਆਂ, ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਲਿੰਗ, ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵੀ ਗੇੜੇ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿਮ-ਦਿਲੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨੀਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਫ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਦੇਂਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਨੀਤਾਂ ਤਾਂ ਰਲੀਆਂ-ਮਿਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ, ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਰਹਿਮ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਨਾਸਬ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ ! ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਖਿਮਾ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀਜ਼ਰ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ

ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਸੀਜ਼ਰ ਵਾਂਗ ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਵੀ ਸੀ। ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ-ਤਰ੍ਹਾਂ-ਜਾਣਨ-ਵਾਲਾ ਯਸੂਹੀ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੁਪ ਹੈ। ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਡੂਜੈਰਿਕ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਯਸੂਹੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਯਾਦਾਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਜਾਂ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਯਸੂਹੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਇਕ ਵਾਧੂ ਕਿਆਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਗਲਾਂ ਵਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮਿਰਗੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅਸੰਭਾਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੁਰਾਦ, ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਹੀ ਸੀ।

"ਸਭ ਨਾਲ ਨਿਆਂ" — ਇਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਨਿਆਂ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਉਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣ ਸੀ; ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਮਨ ਦੀ ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਪ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਜਰਬੇ ਉਤੇ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਅਨੋਖੀ ਜਾਪੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਉਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸਾਫ਼-ਦਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁੱਅਸਬਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਭੂਤ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਵਸਾਉਂਦੇ ਹਾਂ; ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਭਾ ਅਚੇਤ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਲਗਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੇਤੂਆਂ ਨੇ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ, ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਆਮ ਰੱਵਈਆ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਨਿਰਪੱਖ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ, ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਨਿਆਈਂ ਜਾਪੇ। ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਉਤੇ ਟੰਗਦਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਹੀ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਉਹਨੇ ਯਸੂਹੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਆਰੰਭੀ ਅਤੇ ਉਹ ਈਸਾਈ ਬਣਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਤੇ ਆਖ਼ਰ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ? ਇਹ ਚੀਜ਼ ਉਹਦਾ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਲ ਉਹ, ਬਾਲ-ਅੜੀ ਵਾਂਗ, ਮੁੜ-ਘਿੜ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ — ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਹਨ; ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਿਵੇਂ ਆਵੇ ਕਿ ਅਸਲੋਂ ਸੱਚਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਉਹ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਪਰ ਅਧਰਮੀ ਤੇ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਮਲ ਦੇ ਇਸ

ਪੁਤਲੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕ ਵਿਚ (ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਾਹੂ-ਬਲ ਨਾਲ ਛੁਲਕਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ) ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪੱਤੀਆਂ, ਸ਼ੱਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ, ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨੇ ਵੀ ਚੋਖੀ ਪਰ ਗੁੱਝੀ ਥਾਂ ਮਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ; ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਰਨ-ਕੰਢੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲਣੋਂ ਤੇ ਪਛਾਣਨੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੋ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮੂਲੇ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਛੱਡਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਧਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਤੁਰ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ, ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲ ਸਾਦਗੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਗੇ ਨਿੰਵਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਆਕੁਲ ਕੀਤੀ ਰਖਿਆ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਸੂਰਾਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਤੁੱਛ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਦੇ ਸੋਮੇ ਤੇ ਪਰੇਰਕ ਬਣੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਧ, ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਸੀ।

2

ਅਕਬਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਸੀ ?

ਇਹ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ, ਪਲ ਕੁ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਉਸ ਯੋਰਪੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾਣਾ ਪਏਗਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚ ਚੁਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇੰਨੇ ਗਿੱਝ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਕਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ੀ; ਰੋਮ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸੜਕਾਂ — ਉਸੇ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮਿਸਰਤ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਨਾ ਪਏਗਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖ ਨਹੀਂ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ, ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਨੀਝ ਸਦਾ ਈਰਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ-ਪਰਮੰਨੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ — ਈਰਾਨੀ ਕਾਵਿ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ — ਵਲ ਹੀ ਲਗੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਘਟ ਪਰਗਟ ਹੈ, ਚੀਨੀ ਕਲਾ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕੁਝ ਅਕਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ, ਮੰਗੋਲ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਖ਼ੂਨ ਗੇੜੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਉਹ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੜਦਾਦੀ ਵਲੋਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਜਗ-ਜੇਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਲਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉਤੇ ਛਾਈਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆ ਜਿੱਤਾਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਏ ਸਭ ਜੇਤੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਬੇਅਰਥ ਹੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਭਾਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ — ਉਜੜੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਧੂੰਏਂ ਤੇ ਲਾਂਬੂ, ਚੀਕਾਂ ਤੇ ਕੱਟ-ਵੱਢ — ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੇ ਛਾਇਆ-ਚਿੱਤਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਪਿਛੇ ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਚੁੱਪ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ, ਨਪੋਲੀਅਨ ਦੀਆਂ ਛਿਨ-ਭੰਗਰ ਜਿੱਤਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਬਰਟ ਬ੍ਰਿਜਿਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਘਿਰਣਾ-ਪੂਰਤ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਚ "ਯੋਰਪ ਦੀ ਭੇਡ-ਚਿੰਤਾ" ਆਖਿਆ ਹੈ) ਉਜੇਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀਆਂ ? ਪਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। (ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜਾੜਨ ਲਗਿਆਂ, ਹੁਨਰਮੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਛੋੜਿਆ)। ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਰੜੇ ਜ਼ਬਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਲੜਨ-ਢੰਗ ਅਕਬਰ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਉਸ ਫ਼ੌਜੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਦੇ ਵੀ ਛੱਡ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਕਰੂਰ ਸੰਸਕਾਰ ਸਦਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਣਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਮਾਨੋ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਸਾਂਝ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਾਕਮ, ਅਸ਼ੋਕ, ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਯੋਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਸਦਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੀਬਰ ਚਾਅ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਦਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਨੀਪਾਲ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਮੌਰੀਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਲ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਸਿਲੋਕਸ, ਦੀ ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਕਾ ਰਾਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਰਾਜ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਾਇਮੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜੂਝਣਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਸਾਲ, ਸ਼ਾਇਦ 261 ਪੂਰਬ-ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਕਾਲਿੰਗਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟੇ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਸੀਜ਼ਰ "ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਜਿੱਤਿਆ" ਸੀ; ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਤਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਜੰਗ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ; ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਕੈਦ ਹਨ ਅਤੇ ਬੇ-ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋਰ ਮਰ ਗਏ ਜਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਇਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਨੋ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜੇਤੂ ਬਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਜਿੱਤ

ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੱਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਿੱਤ 'ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ' ਹੋਈ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਭ ਜੀਅ-ਜੰਤ ਲਈ "ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ, ਮਾਨਸਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਨੰਦ" ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਕਾਲਿੰਗਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰਨ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇਕ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਬੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੋਧੀ ਸਾਧੂ (ਭਿਖਸ਼ੂ) ਸਜ ਗਿਆ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਬੁੱਧਮਤ ਜੋ ਉਦੋਂ ਤਕ ਇਕ ਗੁਮਨਾਮ ਜਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੀ, ਸੰਸਾਰ-ਧਰਮ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਚਾਰ-ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਲਈ ਬਣਾਏ ਧਰਮ-ਕਰਤੱਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ, ਪੱਥਰੀਲੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਲਾਠਾਂ ਉਤੇ ਥਾਂਉਂ-ਥਾਂ ਉਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੁੱਧਮਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਚਾਰਨ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਮ, ਮਿਸਰ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਮਕਦੂਨੀਆ ਤੇ ਐਪੀਰਸ ਵਲ ਵੀ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ।

ਭਿਖਸ਼ੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੋਈ ਏਕਾਂਤ ਸਮਾਧੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਨਾ ਜੀਵਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਬੜਾ ਉੱਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾ ਆਹਰੇ ਲਗੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦਾ ਏਲਾਨ ਸੀ : "ਹਰ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" "ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ" — ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਧੁੰਨ ਸੀ। ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਸਪੂਤਤਾ, ਦਿਆ ਤੇ ਦਾਨ, ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਨਿਸਚਿਆਂ ਲਈ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਉਹ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਤੱਤੀਆਂ ਤੇ ਮਿਟਿਆਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਛਾਂਦਾਰ ਤੇ ਫਲਦਾਰ ਰੁੱਖ ਲੁਆਏ; ਖੂਹ ਖੁਟਵਾਏ; ਸਰਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ; ਚੱਬਚੇ ਤੇ ਪਿਆਓ ਬਣਵਾਏ; ਦਵਾਈਆਂ ਲਈ ਬੂਟੀਆਂ ਉਗਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੁਲ੍ਹਵਾਏ।

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਦੁੱਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜੋ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਲੜਾਈ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨਾ ਵੀ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਰਵਾਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਰੁਚੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਿਸਚੇ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੰਗਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਕੰਡਿਆਲੇ ਮਸਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ

ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣੇ ਪਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਵਾਲੇ ਲੜਾਕੇ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਦਮਗਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾਲੇ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਲੜਾਈ ਤਿਆਗਣੀ ਇਕ ਗੱਲੋਂ ਸੌਖੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਤਾਂ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰਸਾ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚਟਾਕ ਚਾਨਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖਿਆਂ, ਅਕਬਰ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਪਰ ਅਸਚਰਜ ਪ੍ਰਸਪਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੁਨੀਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ਿਆਈ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੌਹਲੇਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਉਹ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਹਾਬੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। (ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਤੈਮੂਰੀ ਕਤਲਾਮਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਾਂਗ ਸਨ)। ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਾਂਗ ਬੀਤ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਦੁਨੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜੋ ਐਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਵੀ ਮਨਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਵਰਗੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਜੇਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਤਕ ਜੀਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਗਦੀਆਂ ਤੇ ਉਭਾਰੂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹਾਬੜੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭੂਤ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਮਲ ਦਾਂ ਪੁਤਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਅਜਿਹੀ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਨਿਆਰੀ ਸੀ; ਜੋ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਜਾਚਕ, ਧਰਮ-ਨਿਆਂ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖੀ, ਅਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਭਲੇਮਾਣਸੀ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਵੀ ਸੀ।

3

ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ-ਦਾਦਾ ਕੌਣ ਸੀ ?

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ ਤੋਂ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸੇਬੈਸਟੀਅਨ, ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਜੋ 1578 ਵਿਚ ਮੂਰਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦਿਆਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਮੂੰਹ ਭਰ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜੋ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਹੱਥੋ ਹੱਥ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਨਿੰਦਣੋ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕਾਂਗਾ ਜੋ ਜੰਗ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੋਭਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ" !

"ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਜੰਗ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੋਭਾ" — ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਬਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ! ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਮੱਧਰਾ, ਤਕੜਾ, ਕਾਹਲਾ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹ ਸੀ। ਉਹ ਜੂਨ ਦੇ ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਇਕ ਦੰਦੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਬੂਤਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਬੂਤਰ ਵੇਖਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਢਿੱਗ ਢਹਿਣ ਨਾਲ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੇਤ, ਹੇਠਾਂ ਆ ਡਿਗਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਰ ਉਦੋਂ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤਾਜ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਲਈ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਇਸ ਘੋਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਚੇਤ ਬਿਪਤਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਹ ਕੁਦ ਕੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਤੇ ਠਲ੍ਹ ਪਾਣੀ ਪਈ। ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨੇ ਸਮਰਕੰਦ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ, ਤੈਮੂਰ, ਦੀ ਨਗਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਪਰ ਸੌ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ, ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਵੀ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ, ਉਹਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ; ਪਰ ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਖੁੰਝਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਉਜ਼ਬੇਕ ਵੈਰੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਕੜੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ, ਫ਼ਰਗਾਨਾ, ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੱਧਰ ਸਮਰਕੰਦ ਦੇ ਤੈਮੂਰੀ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਮੁੜ ਬਹਿਣ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਇਹ ਚਿਰ-ਸਾਂਭਿਆ ਸੁਫ਼ਨਾ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਆਜੜੀਆਂ ਨਾਲ, ਇਕ ਜਲਾਵਤਨ ਵਾਂਗ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਗਾਹੁੰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਕੋਈ-

ਨਾ-ਕੋਈ ਤਖ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਅਮਿੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਖਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਤਾਇਆ ਹੀ ਸੀ) ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ, ਰਾਜ-ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਕਾਬਲ ਉਤੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਾਬਲ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬਿਰਧ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤੈਮੂਰੀ ਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਕਲ੍ਹ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਸਨ। ਜੇ ਉਹ ਸਮਰਕੰਦ ਦਾ ਤੈਮੂਰੀ ਤਖ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਤਾਂ ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਾਬਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਕਿਤੇ 22 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ, ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਦਮਾਮੇ ਵਜਾਂਦਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੇ ਪੋਤਰੇ, ਅਕਬਰ, ਨੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣਾ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਸੁਭਾ ਵਜੋਂ ਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀ-ਡੁਲ੍ਹੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ (ਜੋ ਆਪਣੀ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਹੈ) ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਵਾਲਾ ਉਤੜੇਵਾਂ ਸੀ; ਪਰ ਉਹ, ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ, ਤੁਰਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਫ਼ੌਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਧੁੰਦ ਨਿਸਚੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦਾ ਕਰੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਗੋਲ਼ੀ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਨਿਰਦੇਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਉਹ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲਾ, ਸਿਦਕੀ, ਉਦਾਰ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦ ਸੀ। ਝੂਠ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮੱਥਿਓਂ ਦੁਖਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਰ ਇਕ ਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨਚਲੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਨਾ ਜਾਪੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਇਕ ਸਲਤਨੱਤ

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 20187
Date ....

ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੁਭਾਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਸੀਬਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਦੁੱਤੀ ਹੱਠ ਤੇ ਹੋਣੀ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਸਦਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਮਨਚਲੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ। ਇਹ ਤਕੜਾ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਯੋਧਾ ਜੋ ਰਾਹ-ਆਏ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰ ਕੇ ਉਲਾਂਘਦਾ ਰਿਹਾ, ਨਿਰਾਲੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸੂਝ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੋਹਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪਿਆਰ ਉਸ ਦੇ ਤਲਵਾਰ-ਪਿਆਰ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ, ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਕੇ, ਨੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ ? ਉਹ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਿਆਰ ਰਚ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਦੂ-ਹੁਲਾਰਾ ਦੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਅਮੁੱਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਣ-ਥੀਣ ਦੇ ਅਮਿੱਟ ਚਾਅ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ। ਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਉਹ ਨਵੇਂ ਜਿੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਲੁਆਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਰਾਉਂਦਾ। 1530 ਵਿਚ, ਮਰਨ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧੁੱਪ-ਧੂੜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ — "ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਸਰਦਾ ਲੈ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੀਰਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰੋਣ ਠਲ੍ਹ ਨਾ ਸਕਿਆ।"

ਬਾਬਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਵਰਗੀ ਖੁਲ੍ਹ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਲਈ ਲੋਚਦਾ ਰਿਹਾ; ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਨਗੀਨੇ ਵਾਂਗ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਰਮਣੀਕ ਫ਼ਰਗ਼ਾਨਾ ਲਈ ਸਹਿਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ, ਛੁਲਕਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਉਪਜਾਊ ਪਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰਾਂ-ਅਨਾਰਾਂ-ਸਰਦਿਆਂ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਫ਼ਰਗ਼ਾਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਰੱਬ-ਨਿਵਾਜਿਆ ਦੇਸ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਅਜੀਬ ਘੋੜਿਆਂ ਲਈ ਧੁਰ ਚੀਨ ਤਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਲਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਬਲ ਫ਼ਰਗ਼ਾਨੇ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਲੁਭਾਉਣਾ ਸੀ; ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਹਾੜੀ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਕਾਰਨ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਸੁਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਭੈੜਾ ਤੇ ਕੁਹਜਾ ਲਗਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਥੇ ਆਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋਰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਹੱਲੇ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦੀ ਥਾਂ, ਠਹਿਰਨ ਤੇ ਇਕ ਵਿਜੇਈ ਵਾਂਗ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ

ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਹਿੱਸੇ-ਪ੍ਰਤੀ, ਨਾਇਬਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਸਲਤਨੱਤ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਨਾਇਬਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਸਲਤਨੱਤ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜੇ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਤੱਗਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਅਕਬਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੀਤੀ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਦਾ ਮਾਪ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਮਰਦਾਵੀਂ ਬੁਧੀ ਵੀ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰੁਚੀ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਉਤਕੰਠਾ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਸਲਿਆਂ ਲਈ ਤੀਬਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਜਿਥੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਸੀ, ਅਕਬਰ ਯਥਾਰਥਕ ਸੀ।

ਬਾਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਢੁਕਵਾਂ ਅੰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਹੁਮਾਯੂੰ, ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਸੁਖੀ। ਉਹਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਮੰਨਤ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਦੁਆ ਕੀਤੀ। ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਬਰ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਹੁਮਾਯੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਫ਼ਤਹ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਮਾਯੂੰ ਵਿਚ ਉਹ ਲੁੜੀਂਦੀ ਤਕੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ 22 ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਭੀੜਵੇਂ ਤੇ ਝੁਕਵੇਂ, ਚਿਹਰਾ ਲੰਮਾ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੋਕਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾਜ਼ਕ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਅਮਲੀ ਸੀ। ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਜੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਇਆਣਪੁਣੇ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਤੇ ਹੁਕਮ-ਹਦਾਇਤ ਨਾਲੋਂ, ਪਹਿਨਣ-ਪਚਰਨ ਵਿਚ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਅਮਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁਦਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਭਰਾ, ਕਾਮਰਾਨ, ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂ ਜੂਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲਾਇਕ ਹਾਕਮ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ, ਨੇ ਮੌਕਾ ਤਾੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਲੱਕ-ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਿੰਧ ਦੇ ਥਲਾਂ ਵਲ ਨੱਠ ਗਿਆ।

4

ਨਵੰਬਰ, 1542 ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ, ਸਵੇਰੇ, ਉਹਨੇ ਥੱਲ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਕੁਝ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਦੀ ਵੇਖੀ। ਬੇ-ਘਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਹਰਾਉਣ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਓਂ ਉਖੇੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦ ਵਲ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਰੇਤਲੇ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ, ਮੁੱਠੀ-ਭਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਭੰਬਲ ਭੂਸੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜੇ ਤਕ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਭੀੜ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰੇ! ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ, ਕ਼ਾਮਰਾਨ ਤੇ ਅਸਕਰੀ, ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸ਼ੱਕੀ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸੰਭਵ ਵੈਰੀ ਸਨ। ਤੇਜ਼ ਸਵਾਰ, ਸੌ ਵਿਸਵੇ, ਕਿਸੇ ਭੈੜੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਹੀ ਦੂਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ! ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਰਖ ਸਕਦਾ ਸੀ!! ਸਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਉਮਰਕੋਟ ਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਹੇ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਗਰਭਵਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ।

ਹਰਕਾਰਾ, ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਮੀਦਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜੰਮੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਸੁਣਾਈ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਅਜ ਇਕ ਵਾਰਸ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਘਟੋ ਘਟ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਣਾਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪਿਆਰੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਮਸਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਚਿਤਾਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਬੇਤਾਜ ਤੇ ਭਗੌੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦਾ ਦਿਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪਰੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਵਾਰਸ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਸ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ।

ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਬੜੀ ਸੱਜ-ਧੱਜ, ਧੂਮ ਧਾਮ ਤੇ ਇਨਾਮਾਂ-ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮੰਨਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਪਿਓ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਸ ਦੇ ਨੌਕਰ, ਜੌਹਰ, ਨੇ ਜੋ ਉਦੋਂ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ: "ਮੈਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਥੈਲੀ, ਇਕ

ਰੁਪਹਿਲੀ ਕੰਗਣ ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਫ਼ਾ ਲਿਆਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅਸਲ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ (ਜੋ ਉਦੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸੁਖੱਲਾ ਜਿਹਾ ਢੰਗ ਸੀ)। ਉਹਨੇ ਕਸਤੂਰੀ ਦੇ ਨਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਦੀ ਇਕ ਪਲੇਟ ਉਤੇ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਖਿਆ, 'ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਉਸ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕੁਝ ਦੇਣ ਜੋਗਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਭਾ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਇਵੇਂ ਫੈਲੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਅਜ ਇਸ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਤੰਬੂ ਮਹਿਕ ਉਠਿਆ ਹੈ'।'' ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਕਬਰ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ 1542 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਦੀ 23 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਜੰਮਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਫ਼ੌਰੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੂਨ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ 28 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹਮੀਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ; ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਜੁਲਾਈ ਤਕ, ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਨੇ ਖੁੰਝੀ ਹੋਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਪੱਕੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਠ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਧੀ ਥੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਤਾਂ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ! ਕੀ ਉਹ ਕੰਧਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ? ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹ ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਸੋ ਉਹਨੇ ਕੰਧਾਰ ਵਲ ਹੀ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਦੋ ਭਰਾ, ਕਾਮਰਾਨ ਤੇ ਅਸਕਰੀ, ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਮਰਾਨ ਕਾਬਲ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿੱਕਾ, ਅਸਕਰੀ, ਉਹਦੇ ਹੇਠ ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸ਼ੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜਨ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਤੇ ਔਖਾ ਪੈਂਡਾ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਟਪ ਕੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਕੰਦਰਾਂ ਉਲਾਂਘਣੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਹਨੂੰ ਅਚਨਚੇਤ, ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ, ਅਸਕਰੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੀ

ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਹੁਣ ਨੱਠਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਖੜੇ-ਪੈਰ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਨਿਆਣੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਤਾਂ ਇਕ ਸਾਲਾ ਬੱਚੇ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ; ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ, ਨੱਠਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੌਹਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ! ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਹਮੀਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠਣਾ ਪਿਆ। ਭਗੌੜੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨੱਠ ਤੁਰੇ। ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਨਿਕਲੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਅਸਕਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਆਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਸਕਰੀ, ਏਸ਼ਿਆਈ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਸੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਸੰਭਵ ਸ਼ਰੀਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਟਕਰਨ ਲਈ ਭਰਮ ਤਾਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬਾ ਲਿਆ। ਜਾਂ ਉਸ ਗੱਠੀਲੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ! ਖ਼ੈਰ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਜੌਹਰ ਸਮੇਤ, ਕੰਧਾਰ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੀਤੀ।

ਉਧਰ ਹੁਮਾਯੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਥੀ ਖ਼ਤਰੇ ਸਹੇੜਦੇ, ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰਦੇ, ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ, ਨੱਠੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਹੁਣ ਈਰਾਨ ਵਲ ਭਜਣ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸੁਨੇਹੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਈਰਾਨ ਦਾ ਰੱਟਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਧੁਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ਵੀਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਤਹਿਮਾਸਪ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਭਗੌੜੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਜੋ ਹੁਣ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਿਹਾ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਵਰ੍ਹਾ ਕੁ ਈਰਾਨੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਟਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਰੇਤਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵਰ੍ਹਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਖੇਹ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਔਖਿਆਈਆਂ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ, ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਅਸਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਉਦੋਂ ਹਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਈਰਾਨੀ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ

ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ; ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਰਸੀਆ ਸੀ। ਕਾਜ਼ਵੀਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ — ਭਾਵ ਕਵੀਆਂ, ਮਖ਼ੌਲੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ — ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ੈਲੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਇਸ ਈਰਾਨ-ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਤਹਿਮਾਸਪ, ਉਂਜ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਆਦਰਯੋਗ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਮਲ-ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਰਪਰਸਤ ਸੀ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਛੱਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਤਬਰੇਜ਼ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ, **1544** ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ, ਵਰਾਸਤ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਟੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੰਧਾਰ ਨੇ ਹੱਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਅਸਕਰੀ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਬਲ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਰਾ, ਕਾਮਰਾਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਮਲ ਲਈ। ਅਕਬਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਧਾਰੋਂ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਹੁਣ ਮੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਮਰਾਨ ਕਦੇ ਤਾਂ ਝੂਠੀ-ਮੂਠੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਲੈਂਦਾ; ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਰੂਰ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਚਿਰ-ਸੋਚੇ ਜਤਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁੜ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਹਦੀ ? ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨ-ਮਤੀਆ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋਣਾ ਏ ? ਚਾਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ, ਉਪਰ-ਥਲੀ, ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਟਿੱਲ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤਕ ਸਿਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹੁਮਾਯੂੰ ਬਹੁਤ ਖਿੱਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਡਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਲਈ ਝਾੜਿਆ ਅਤੇ ਬੜਾ ਪਿਆਰ-ਪੁਚਕਾਰ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ-ਬੁਝਾਇਆ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਹਸ-ਮੁਖ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ

ਕੰਮ-ਘੁਸਾਊ ਸੀ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ, ਸੰਸੇ ਤੇ ਸਾਹਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਰੋਂ-ਬਾਹਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਮਰਦਾਵੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਕਸਰਤਾਂ ਵਲ ਲਾ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁੱਤਿਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਊਠਾਂ ਵਰਗੇ ਜਨੌਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਬੂਤਰ ਉਡਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ੁਗਲ ਦਾ ਹੱਦੋਂ-ਬਾਹਰਾ ਚਾਹਵਾਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਚੋਗਾਨ ਤੇ ਤੇਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਸਮਰਥ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਉਹਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਾਈ-ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਕੰਨ-ਕਤਰਾਈ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਉਹ ਘਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਖੇਡਾਂ ਵਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ, ਅਕਸਰ, ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ; ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਸਚਰਜ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ, ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਛੇਤੀ ਹੀ, ਚੇਤੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਸਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1550 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਮੀਰ ਸਯੱਦ ਅਲੀ ਤੇ ਅਬਦੁਸੱਮਦ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੰਨੇ-ਦੰਨੇ ਜਵਾਨ ਈਰਾਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਕਾਬਲ ਬੁਲਵਾਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮੁੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ, ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਈਰਾਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਕਸ਼ਾਕਸ਼ੀ ਸਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਤਹਿਰਾਨ ਦੀ ਗੁਲਿਸਤਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਅਬਦੁਸ਼ੱਮਦ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟਾ ਰਾਜ-ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਚਿੱਤਰਿਤ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਖੁੰਝੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦਿਆਂ-ਨਾ-ਰੱਜਦੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੈਮੂਰ ਤੇ ਤੈਮੂਰੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਨ। ਈਰਾਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਅੱਖਾਂ-ਚੁੰਧਾਊ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਹਾਰ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋਸੋਨੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਾਲੀ ਕੂਲ੍ਹ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਗੇ ਅਨਾਰਾਂ ਉਤੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਪਰ ਵਲ ਸੁਨਹਿਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦਾ ਇਕ ਝੂਮਦਾ-ਝਾਮਦਾ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦਾ ਰੁੱਖ ਵੀ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਤਲੀਆਂ ਲਾਲ ਥੰਮ੍ਹੀਆਂ ਆਸਰੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਭਿਆਨਕ ਪਿਤਾਮਾ, ਤੈਮੂਰ, ਵਲ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ, ਇਕ ਨੀਮ-

ਚੱਕਰ ਵਿਚ, ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ, ਅਥਵਾ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰੇ, ਬਿਰਾਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਮਿਟਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਜੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮੀਯੂਜ਼ੀਅਮ, ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਾਬਲ-ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਇਹ ਵਰ੍ਹੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪੂਰਵਕ ਸ਼ੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੇ ਸੈਲ-ਸਪਾਟਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਬੀਤ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਵੱਲੀ ਤੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਘੜੀ ਆ ਗਈ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਚਿਰ-ਵਿਉਂਤਿਆ ਧਾਵਾ, ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀ ਆਸ ਨਾਲ, ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

1554 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਬਰ ਉਦੋਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਰੱਬ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਉਦੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹਾਕਮ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਮੋਏ ਸਲੀਮ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰ ਨਾਲੋਂ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਤੇ ਗੜਬੜੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਟਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਮੌਕਾ ਸੁਵੱਲਾ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਪ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵਾਗ ਬੈਰਮ ਖ਼ਾਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਨੇਕ-ਚਲਨ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਮੁਹਿੰਮ ਸਫ਼ਲ ਰਹੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ 1555 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਸੋ, ਖੁੰਝਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਅਖ਼ੀਰ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਇਹਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਮਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਖੇ, ਬੈਰਮਖ਼ਾਨ, ਦੀ ਸੌਂਪਣਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਕਬਜ਼ਾ ਮੁੜ ਪੱਕੇਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਾਂ ਰਖਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ। ਕੰਮ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਠਿਲ੍ਹਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਵਰੀ, 1556 ਦੇ ਇਕ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ਸ਼ਾਮੀਂ, ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਬਾਂਗ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਉਹ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਕ ਮੀਨਾਰ ਦੀ ਛੱਤ ਵਲੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਥਿੜ੍ਹਕ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਫਟ ਗਈ[1], ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ

[1] ਡ੍ਰਜੇਰਿਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਮਿਸਟਰ ਪੇਨ, ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਮਾਯੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਉਸੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਣ ਤੇ, ਗ਼ਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ, ਡਿਗ ਪਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਉਹ ਵੀ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ ।

ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਕਲਾਨੌਰ ਮਿਲੀ। ਉਹਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ, ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਉਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੋ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਵਾਂਗ, ਰਾਜ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਜੂਝਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਕਈ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਲਾਇਕ ਹਾਕਮ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ, ਦਾ ਭਤੀਜਾ, ਸਕੰਦਰ ਸੂਰ, ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਕਬਰ ਤੇ ਬੈਰਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਵੈਰੀ ਹੇਮੂੰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਉਗਮ ਪਿਆ। ਉਹ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਆਦਲ, ਲਈ ਮਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਦਬਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੇਮੂੰ ਇਕ ਤਕੜਾ ਤੇ ਲਾਇਕ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਗੁਮਾਨ ਵਿਚ ਆਪੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੇਮੂੰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬੈਰਮ ਨਾਲ ਨਿਬੜਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜੋ ਕਾਬਲ ਵਲ ਮੁੜਨ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਵੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਉਹ ਅਕਬਰ ਸਮੇਤ ਅਗੇ ਵਧਦਾ ਆਇਆ: ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਉਸ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ, ਜਿਥੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਅਤਿ ਵਧੀਆ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ) ਟੱਕਰ ਲਈ। ਇਕ ਤੀਰ ਨੇ ਹੇਮੂੰ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਘਾਬਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਈਆਂ। ਹੇਮੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੈਰਮ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੀਚ ਦਾ ਘੋਗਾ ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਬਾਲ-ਦਿਲ ਇਕ ਫੱਟੜ ਤੇ ਨਿਆਸਰੇ ਕੈਦੀ ਉਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰੇ ਉਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੰਦਰ ਸੂਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਖੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1557 ਵਿਚ, ਉਹਨੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਵੀ, ਉਦੋਂ ਤਕ, ਜਾਂ ਮਰ-ਖਪ ਗਏ, ਜਾਂ ਮਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਛਾਈਂ-ਮਾਈਂ ਹੋ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ, ਹੁਣ, ਰਾਜ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਗਈ।

ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ-ਸਿਖਿਆ

ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਹੁਨਰੀ ਕਰਤਬਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਿਹਾ; ਉਥੇ ਲਿਖਾਈ-ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕੰਨੀ ਹੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਿਤਾਬੀ ਵਿਦਿਆ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਰੋਆ ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਮੁੰਡਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ ਪਰ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਤਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਲ ਘਟ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਇਕ-ਰੁਖ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਤੇ ਗੱਲਾ ਪੱਧਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਲ ਲੰਮੇ ਘੁੰਗਰਿਆਲੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜੱਸਵੀ ਲਿਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਊਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਸਾਂ ਨਾਲ ਲਾਏ ਹੋਏ ਇਕ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਮਦਾਨ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਛੱਬ ਤੇ ਤਰਜ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਚਲਤ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਵਾਂ-ਭਰੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਦੱਸ ਮੁਤਾਬਕ, ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਦਾ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪਰਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬੇਚੈਨ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਜਲੌ ਹੇਠ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਨਵੇਕਲੀ ਜਹੀ ਉਦਾਸੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੀ ਤਾੜ ਲਈਆਂ ਹੋਣ! ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ, ਅਚਨਚੇਤ, ਕੋਈ ਨਿਰਾਸਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। 1557 ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ, ਉਸ ਉਤੇ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਛਾ ਵੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ "ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ" ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਝੰਜਟਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਭਰਵੇਂ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਬੇਸਬਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਈਰਾਨੀ ਨਸਲ ਦਾ ਉਹ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਘੋੜਾ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜੋ ਲੰਮੇ ਦਮ ਤੇ ਅਥਰੇ ਸੁਭਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਸੰਗ, ਬਿਨਾਂ ਸਾਈਸ, ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਕਲ-ਮੁਕੱਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਉਜਾੜ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਆਗਰੇ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ, ਕਿਸੇ ਏਕਾਂਤ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ "ਰੱਬ ਨਾਲ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ"। ਅਥਰਾ ਘੋੜਾ ਇਕਦਮ ਸਿਰਪਟ ਦੌੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਧਿਆਨ

ਵਿਚ ਮਗਨ ਕਲ-ਮੁਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਤੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚੁਪ-ਚਾਂ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਤਾਂ ਕੀ, ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਘੋੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ, ਅਚਾਨਕ, ਉਹਨੇ 'ਹੈਰਨ' (ਘੋੜੇ) ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਸਿਰਪਟ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਚੁਪ-ਚਾਪ, ਖੜੋ ਗਿਆ। ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ, ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁੱਝਾ ਤੇ ਦੈਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋਇਆ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ।

ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਹਨੇ, ਕਾਬਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਚੇਤੇ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਤਜਰਬਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਗੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ, ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ।

ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ੁਗਲ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੁੱਤੇ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਊਠ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਨੌਰ, ਹਾਥੀ, ਵੀ ਖਡਣ-ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਤਕੜੇ, ਭਾਰੇ ਤੇ ਜੁੱਸੀਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇੰਨੇ ਫੁਰਤੀਲੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਜਨੌਰ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਤੁੰਦ, ਮਸਤ ਤੇ ਖ਼ੂਨੀ ਸੀ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਸਿਖਾਉਣ, ਗਿੱਝਾਉਣ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ "ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਿਚ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ", ਇਕ ਹਾਥੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਵਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਸਭ ਲਈ ਹਊਆ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਪਲੋ-ਪਲ ਉਹਦੇ ਸੁੰਡ ਉਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਕੇ, ਮੁਸ-ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ, ਉਸ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਲੜਾਕੇ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਜਾ ਟੱਕਰਾਇਆ। ਇਸ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਦੂਜੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮਹਾਵਤ ਨੂੰ ਡੋਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਹੋਰ ਫੁਰਤੀ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਮਹਾਰਤ ਦੇ ਕਰਤਬ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੁੰਦ ਤੇ ਅਥਰੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਹੈਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਬੈਰਮ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਾਨ-

ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ, ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਹੀ ਸਿਜਦੇ ਲਈ ਚੁਫਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭੈੜੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸਾਂ ਵੀ ਵੰਡੀਆਂ ਸਨ।

ਬੈਰਮ ਖ਼ਾਨ ਈਰਾਨ ਦੀ ਕੱਟੜ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁੰਨੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਰਪਰਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰਸੂਖ਼ ਨੂੰ ਲਲਚਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ; ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੋਂ ਕਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਲਿਆਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਅਜੇ ਜਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ੍ਵੈ-ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਵੈਰਨਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜ-ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਬੇਗਮਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਹੇਮੂੰ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਾਬਲੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ-ਮਾਤਾ, ਹਮੀਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੰਨੇ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਬਾਅਦ, ਹੁਣ ਜਦ ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਸਲਤੱਨਤ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਤਾਕਤ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ, ਕਈ ਹੋਰ ਬੀਬੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦਾਈ, ਮਾਹਮ ਅੰਗ਼ਾ, ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਅੱਧਮ ਖ਼ਾਨ, ਸਮੇਤ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਹਮ ਅੰਗਾ ਬਦ-ਨੀਤ ਤੇ ਅਮੁੱਕ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ।

ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਾਜ ਦੁਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬੈਰਮ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ, ਮਹਾਰਤ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖ ਸਕਦਾ। ਅਕਬਰ, ਸੁਭਾ ਵਜੋਂ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਲਗੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਉਤੇ ਚਿੜ੍ਹ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਗ਼ੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਤੰਗ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਭਾਵ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜ-ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਬੇਗਮਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੈਰਮ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁੜੀਂਦਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਸਰਪਰਸਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗੁਮਾਨ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਤਕੜੇ ਬੰਦੇ; ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਭਰ-ਜਵਾਨ, ਸਖ਼ਤ-ਸੁਭਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਨ-ਦੇ-ਚਾਹਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਬੈਰਮ ਵਿਰੁਧ ਗੁਪਤ ਦੋਸ਼ ਘੜੇ ਤੇ ਮੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। 1560 ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਸਿਰੋਂ ਟਪ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਉਦੋਂ ਅਠ੍ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ।

ਵੱਡੀ ਦਾਈ, ਮਾਹਮ ਅੰਗਾ, ਨੇ ਇਸ ਗੇਂਦ ਦੀ ਵਾਗ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਬੈਰਮ ਵਲ ਇਹ ਵਿਦਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਹੁਣ "ਆਪਣੀ ਚਿਰ-ਚਿਤਵੀ" ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਬੇਸ਼ਕ ਮੱਕੇ ਚਲਾ ਜਾ। ਇਉਂ ਬੈਰਮ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਇਕ ਬੇਵਫ਼ਾ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹੱਥਿਆਰਬੰਦ ਦਸਤਾ ਦੇ ਕੇ, ਉਹਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨੂੰ 'ਮੱਕੇ ਪਹੁੰਚਾਣ" ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਬੈਰਮ ਨੂੰ ਲੂਹਣੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਕੈਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੂੰ, ਉਹਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਵੱਡਿਆਈ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਪੱਤਨ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ, ਇਕ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਜਥੇ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦੇ ਚਹੁ-ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ, ਅਬਦੁਰ ਰਹੀਮ, ਨੂੰ ਰਾਜ-ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਨਾ-ਪੋਸਨਾ ਅਕਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ (ਭਾਵ ਬੈਰਮ ਜਿਹਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੇਣਦਾਰ ਸੀ) ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਭੈੜੇ ਸਲੂਕ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਟੋਹ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬੈਰਮ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਲਿਆਕਤ ਉਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈਂਕੜੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਨੀਚ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਈਰਖਾਲੂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਹਮ ਅੰਗਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਅਕਬਰ ਅਜੇ, ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਹੇਠ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਲਾਲਚ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਪਸਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਖਾਤਾ ਆਪੇ ਪੁੱਟਣ ਲਗ ਪਈ।

6

ਇਸੇ ਸਮੇਂ, ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵੀ, ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ, ਕੁਦਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ, ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ, ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਵਾਗ ਮਾਹਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਅੱਧਮ, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਵਹੁਟੀ, ਰੂਪਮਤੀ, ਆਪਣੀ ਛੱਬ ਤੇ ਹੁਸਨ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਨ-ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀਆਂ ਲਾਗੇ ਸੈਰ-ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀਆਂ ਕੰਢੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦਿਆਂ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਸ ਮੁਕਾਵੀਂ (ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ) ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੂਪਮਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਹੁਟੀਆਂ ਤੇ ਰਖੇਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂਜੋ ਉਹ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਟੇਟੇ ਚੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕਣ। ਉਹਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਜੇਤੂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ, ਰੂਪਮਤੀ ਨੂੰ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਮਰ ਨਾ ਸਕੀ। ਅੱਧਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਬੰਦੇ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲਿਆ। ਅੱਧਮ ਨੇ ਕਾਬੂ ਆਈਆਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਤੇ ਮਾਲ-ਮਤਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪੇ ਹੜੱਪ ਲਿਆ। ਨਾਲੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ, ਆਹੂ ਲਾਹੇ।

ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਗ਼ੁੱਸਾ ਚਾੜ੍ਹਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਝਟ ਲੁੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਆਗਰਿਉਂ, ਫਟਾ-ਫਟ, ਨਿਕਲ ਕੇ "ਭੌਂਦਲੇ ਹੋਏ ਪਤੰਗੇ ਵਾਂਗ" ਹਰਕਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਦੋਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ, ਅਚਨਚੇਤ, ਜਾ ਫੜਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ, ਮਾਹਮ ਵੀ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਰਫ਼ਾ-ਦਫ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਬਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਹਰਜਾਨਾ ਭਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੱਧਮ ਖ਼ਾਨ ਅਮੋੜ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਖ਼ਾਸ ਸੁੰਦਰੀਆਂ

ਚੁਰਾਣ ਲਈ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਵੱਢੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਣਾ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਅ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੁਸੀਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਮਾਹਮ ਨੇ, ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਨੰਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪ-ਚੁਪਾਤੇ ਹੀ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਾਹਿਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਉਤੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਪੱਟੂ ਦੀ ਇਥੋਂ ਤਕ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਸ ਨਿਰਦਈ ਕਤਲ ਨੂੰ ਅਨਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਹਨੂੰ, ਸ਼ਾਇਦ, ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਾ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਲ ਮੁੜਦਿਆਂ, ਇਕ ਸ਼ੇਰਨੀ, ਪੰਜ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਸਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਖੜੇ-ਪੈਰ, ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ, ਟੱਕਰ ਲਈ; ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਰਾਹ-ਰਖਵਾਲ (ਬੱਦਰਕਾ) ਡਰ ਨਾਲ ਪੀਲੇ-ਭੂਕ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕੋ-ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਰਾਤੀਂ ਵੇਸ ਬਦਲ ਕੇ, ਆਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਗਰੇ ਕੋਲ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ-ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਕ ਆਵਾਰੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਭੈਂਗੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵਟਾ ਲਈ। ਇਉਂ ਆਵਾਰੇ ਦੇ ਠੀਕ ਕਿਆਸ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਿਧ ਕਰ ਕੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ, ਚੁਪਾਤੇ ਹੀ, ਤਿਤਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੀਆਂ 'ਰਾਤਲ' ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਅਕਬਰ ਦੀ ਅਥਾਹ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਇਉਂ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਆਪੇ ਸੱਚਾਈ ਲਭਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਅਜੇ ਵੀਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਅਤ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਅਤੇ ਰਾਜ, ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ, ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਜਾਣਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸਮਝਣੇ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਉੱਤੋਂ-ਉੱਤੋਂ ਦਿਸਦੀ ਲਗਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਛੋਪਲੇ, ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਲੁੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮਾਹਮ ਅੰਗਾ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ 1561 ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਨੁਕੇਲ ਪੈ ਗਈ।

ਸ਼ਮਸ਼ੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਕਾਬਲੋਂ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲੇ ਉਹਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਉਂ ਮਾਹਮ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਮਲ ਲਈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ, ਉਹਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਪੁੱਤਰ, ਅੱਧਮ ਖ਼ਾਨ, ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ; ਜਿਵੇਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਉਹਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਾਹ ਹੇਠ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਆਗਰੇ ਆਇਆਂ ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਕ ਬਜਰ ਉਪੱਦਰ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸ਼ੇਖ਼ੀਆਂ ਤੇ ਦੀਦਾ-ਦਲੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਈ, 1561 ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਸੁਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ, ਸ਼ਮਸ਼ੁਦੀਨ, ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ, ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਅੱਧਮ ਖ਼ਾਨ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਧਾੜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਧਮਕਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲਾਮ-ਦੁਆ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਮੁਲਾਹਜ਼ੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਗਜਦਿਆਂ ਤੇ ਧਮਕਦਿਆਂ ਅਗੇਰੇ ਵਧ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪਿੱਛ-ਲਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੂਤ ਕੇ ਸ਼ਮਸ਼ੁਦੀਨ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਲਈ ਨੱਠਿਆ ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਰੌਲੇ ਨਾਲ ਅਕਬਰ ਵੀ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਧੱਮ ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਡੇਰੇ ਕਤਲ ਲਈ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਬੂਹਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਤਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਲੋਥ ਵੀ ਵੇਖ ਲਈ।

ਦੋਵੇਂ ਚਬੂਤਰੇ ਉਤੇ ਮਿਲੇ। ਅੱਧਮ ਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜਨੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਢਾਹ ਲਿਆ। ਫਿਰ, ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਗੁਸੇ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਬਦਜ਼ਾਤ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕਸ ਕੇ ਛੱਜਿਓਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁਟਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕਾਇਰ ਤੇ ਡਰਾਕਲ ਬੰਦੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਕਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਅੱਧਮ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ ਉਪਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਸਿਰ-ਪਰਨੇ, ਹਿਠਾਂਹਾਂ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਗਿੱਚੀ ਟੁਟ ਗਈ, ਸਿਰ ਫਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿੱਝ ਗਾਰ-ਪਾਰ ਖਿੰਡ ਗਈ।

ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਾਹਮ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਤੇ ਕੈਦ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ, ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਬਿਸਤਰਿਓਂ ਉਠੀ ਅਤੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਆਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ, "ਅੱਧਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।" ਉਸ ਦੁਖਿਆਰ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ

ਤਾਂ ਮਰ ਵੀ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਸ ਇੰਨਾ ਕੁ ਹੀ ਬੁੜ-ਬੁੜਾ ਸਕੀ : "ਤੁਸਾਂ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ, ਉਹਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਪਤਾ ਲਗੀ। ਉਸ ਪੁਛਿਆ, "ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ?" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ, "ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੀ।" ਇਹ ਗੁਰਜ ਅਕਬਰ ਦਾ ਘਸੁੰਨ ਹੀ ਸੀ। ਮਾਹਮ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੋਰ ਤੇ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਪਰ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ, ਉਹ ਹਜ਼ਾਰ ਹੂਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਕਮਰਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਰੋਂਦੀ-ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਛੇ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰ, ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਗਈ।

ਇਉਂ ਅਕਬਰ, ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੋਂ" ਨਿਕਲ ਆਇਆ; ਅਤੇ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਉਹਨੇ ਆਪੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਮਾਹਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਧੜੇ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠ ਫਲਦੀ ਰਹੀ ਵੱਢੀ ਤੇ ਗੋਲ-ਮਾਲ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਈ; ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਉਤੇ ਪੜਦਾ ਪਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਦੁੱਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਣ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤ ਨੂੰ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਕਬਰ 1561 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਉਸ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਦੀ ਮਾਂ ਬਣੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਹਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਨਾਲ ਗੰਢੇ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ, ਪੁਤਰੇਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੂਖਮ ਪਰਭਾਵ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਤਾਨਸੈਨ, ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਰਾਗ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹਦਾ ਕੁਝ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਤਾਨਸੈਨ ਉਹਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਲਾਡਲਾ ਰਤਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਗਵੱਈਆ, ਬੀਰਬਲ, ਵੀ ਅਕਬਰ ਦਾ ਇਕ ਮਹਿਰਮ-ਯਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਉਹਦੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਤਾਂ ਵੀ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਠੀਸ ਵਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਈ, ਮਾਹਮ, ਨਾਲ ਬੜਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਨਿਕੰਮੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਭ ਦੋਸ਼ ਅਨਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੱਕੋਂ-ਵਧ ਮੌਕੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨੇ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ, ਧੋਖੇ ਨਾਲ, ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀ? ਅਕਬਰ ਨੇ,

ਉਪਰਥਲੀ, ਕਈਆਂ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧੋਖਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਅਗੋਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਭਾਰ ਚੁਕਣਾ ਪੈ ਗਿਆ! ਸੱਚਾਈ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਰੱਬ ਇਹਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਰਗਟ ਕਰੇਗਾ? ਉਹ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਮਿੱਟੀ-ਲਿਬੜੇ ਸਾਧਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਬਿਹਬਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੈਦ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਉਹਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖ਼ੌਲ ਤਾਂ ਨਾ ਉਡਾਇਆ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਫੋਕੇ ਤੇ ਬੇਫ਼ਾਇਦਾ ਹੀ ਜਾਪੇ। ਹੁਣ ਵੀਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ "ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਇਕ ਤਲਖ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।" "ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦੀ ਆਤਮਕ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਬਿਲਲਾ ਰਹੀ ਸੀ।"

ਚੌਦਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਦੂਰ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਰਹੱਸਮਈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਉਹਦੀਆਂ ਤੀਬਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਖਰਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਹਦੀ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸੱਚਾਈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਸਲੀਅਤ, ਜਾਣਨ ਲਈ ਮਾਨੋ ਉਤੜੂ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਪਟ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਇਕ ਟੇਕ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਪਤਾ ਕਿਵੇਂ ਲਗੇ? ਉਹ ਇਹਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੇਚੈਨ ਰਿਹਾ। ਸੋ, ਸਾਰੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਭਾਰ, ਇੱਕਲਿਆਂ ਚੁਕਣ ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਉਪਰਾਮਤਾ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਘੇਰਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਉਹਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਕਰਤਬ ਵੀ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ[1] (ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਮੰਨ ਲਈਏ), ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਮਹਾਰਤ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰੇਰਤ ਸਨ। ਕੀ ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਜਾਏ? ਕੀ ਉਹਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅੱਵਗਿਆ

---

[1] ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਤੁੰਦ ਤੇ ਘੰਡ ਹਾਥੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਤਕ ਲੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਨਠਾ ਕੇ, ਇਕ ਵਹਿਸ਼ੀ ਭਾਜੜ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਪੁਲ ਡੁਬੋਂਦਿਆਂ, ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਦੇੜ ਆਇਆ।

ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ? ਤਾਂ ਤੇ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ — ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ-ਅਜ਼ਮਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਰੱਬ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰਖ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਰਾਹੀਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ।

ਇਹ ਆਤਮਕ ਘੋਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਕ ਮਰਦ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ, ਉਹਦੇ ਤਕੜੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਫ਼ੌਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਣ ਨਾਲ ਇੱਕੋ-ਜਿਹਾ ਨਿਆਈਂ ਸਲੂਕ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਇਰਾਦੇ ਨੇ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਜ਼ਿੱਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਿਆਣੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਪਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ। **1563** ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਮਥਰਾ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਥਰਾ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਉਤੇ ਜਾਗਾਤ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਮਦਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਢੰਗ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਯਾਤਰੀ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹੀ ਧਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਰ ਲਾਉਣਾ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਇਹ ਕਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀ ਸਲਤਨਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹਟਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਿਆਲੂ ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਸਰੂਰ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਥਰਿਉਂ ਆਗਰੇ ਦਾ ਪੰਧ (**36** ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦਾ) ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਹੀ ਮੁਕਾਣ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਥੱਕ-ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਉਂ ਉਲਾਂਘ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਮਾਨਸਕ ਉਲਾਂਘ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਉਦਾਰ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗ ਵਿਚ, ਉਹਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮ ਬਾਲਗ਼ਾਂ ਉਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ੀਏ (ਵਿਅਕਤਿਕ ਕਰ) ਨੂੰ ਵੀ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕਰਬਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਵਿਜੇਈਆਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ-

ਬੱਧੀ ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਰਵਾਇਤ, ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ, ਅਤੇ ਮਾਂ-ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਕਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਪਰਗਟਾਵਾ ਸੀ। ਬਾਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੀ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਮ ਪਾਉਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰਖਣ ਲਈ, ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਾਹ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਧੁੰਦ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਲਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਬੇਹਿਸਾਬੀ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਪੂਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਜਾਂ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਤਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਚਾਲੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਰਖੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਚਾਨਕ ਭਰਵੇਂ ਸੋਗ ਵਿਚ ਦਿਲਗੀਰ, ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪਰੁੱਚਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਵੱਡਕਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਘ ਕੇ 'ਹੱਥਿਆਰਬੰਦ' ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਣ ਲਗੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਦਾ-ਖੌਲਦਾ ਖ਼ੂਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ੋਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਜੋ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦਬਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਹਦੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸਖ਼ੀ, ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਗੇਰੇ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਰਮ-ਸ਼ੀਲ ਸੀ; ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤੁੰਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਤੱਪਿਆਂ, ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਜਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਯੋਗ ਸੀ। ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਆਰੰਭਿਆ, ਜਿਹਦਾ ਚੱਕਰ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕ ਸਕਿਆ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੋਚ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਹੋਣੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਉਹਦੀ ਆਤਮਕ ਅਭਿਲਾਖਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਬਾਦਲੀਲ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਉਪਕਾਰੀ ਸੀ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਹਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਪਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਉਹਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹਨੇ ਪੱਕਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਾਲੇ, ਆਖ਼ਰ, ਕੇਵਲ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਹੱਕ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਲਹੂ ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ! ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ, ਨਿਰਸੰਕੋਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਤੇ, ਕਿਸੇ ਉਜ਼ਰ-ਉਕਸਾਹਟ ਬਿਨਾਂ, ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਿਵਾਜ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕ-ਸ਼ੰਕਾ ਜਾਂ ਉਜ਼ਰ-ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਉਹਦੇ ਤਨ ਵਾਂਗ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ। ਧਾਰਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਿਸੇ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਝੁਕਾਅ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ੀ, ਝਿਜਕਵਾਂ ਤੇ ਦੁਚਿੱਤਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਚਸਕਾ, ਇਕ ਤਰੰਗੀ ਜਿਹਾ ਸ਼ੁਗ਼ਲ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਉਲਟ, ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਅਕਬਰ ਕਰਮ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਉਂਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਹਦੀ ਛੋਹ ਯਕੀਨੀ ਤੇ ਸੂਝ ਤੀਖਣ ਸੀ। ਤਕੜੇ ਤੇ ਅਮੋੜ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਭਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੇ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਉਣੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਹੀ ਛੁਟ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਜਿਸ ਗੱਲ ਵਲ ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਇੱਛਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਆਚਰਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਦਾਰ ਤੇ ਉਪਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਜਿੱਤਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਜਿਵੇਂ ਕੈਸਰ ਦੀ ਗਾਲ ਵਾਲੀ ਜਿੱਤ ਭਾਵੇਂ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਕਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਅੰਤਮ ਸਿੱਟੇ ਮਗਰਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਨ; ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਕੈਸਰ ਨਾਲੋਂ ਵੈਰਸਿੰਗੇਟੋਰਿਕਸ ਨਾਲ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨਾਲੋਂ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ।

ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਗੌਂਡਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਾਸ਼ਕ (ਰੀਜੈਂਟ) ਤੇ ਅਸਲ ਮਲਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜੋ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਕੇ ਜਿੱਤ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਚੁੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ

ਵੀ ਵਧ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਯੋਗ ਤੇ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਰਾਜ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਜਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਦੋ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਈ ਮਲਕਾ ਨੇ ਕੈਦੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ-ਧਨ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਖ ਲਿਆ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ 'ਸੁਭਾਗੇ ਕਥਨਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਹੈ: "ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵੈਰੀ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਥਿਆਰ ਸੂਤ ਕੇ ਡੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" ਸੰਬੰਧਤ ਬੰਦੇ ਲੜਾਈ ਤੇ ਫ਼ਤਹ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਘੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਭਾਵੇਂ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਉਜ਼ਰ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਹਾਨਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਵਧੇਰੇ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਆਗਰੇ ਬਹਿ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਦਾ ਸ੍ਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਉਲਝਣਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਦਾ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਕਈ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਦਾ ਨਿਤਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1581 ਵਿਚ, ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੇਵਲ ਫ਼ੌਰੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬਚਾ ਸਕਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ "ਖਾਂਦਿਆਂ-ਖਾਂਦਿਆਂ ਭੁੱਖ ਵਧਦੀ ਜਾਣ" ਵਾਂਗ, ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਅਗੇਰੇ ਵਧਣ ਲਈ ਪਰੇਰਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ; ਜਾਂ ਉਹਨੇ, ਵੱਸ-ਲਗਦੇ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਤੇ ਦੂਰ-ਅਸਰ ਵਿਉਂਤ, ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ।

ਚਤੌੜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰਾਜਪੂਤੀ ਗੜ੍ਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ, ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੀ ਰਹੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਦ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਡੱਟੇ ਰਹੇ।

1567 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਚਤੌੜ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅੱਠ-ਮੀਲ

ਘੇਰ ਦੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਚਟਾਨ ਮਦਾਨ ਵਿਚ ਸੁੱਖੜ ਖੜੀ ਸੀ। ਉਚਾਈਆਂ ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਦ ਫ਼ਸੀਲ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਵਧੀਆ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ; ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਬੜੀ ਬੇਤਰਸ ਨਿਕਲੀ। ਐਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਰਾਣਾ ਉਧੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਦਾ ਮੁਕਬਲਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇੰਨਾ ਕਾਇਰ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਬਦਾ! ਅਕਬਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਹ ਚਤੌੜੋਂ ਨੱਠ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੁਰੇਡੀ ਥਾਂ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਜੈਮਲ ਰਾਠੌਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਦੇਸ-ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੜੀ ਜੁਗਤ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ। ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲਾਰਾਂ ਨੇ ਜੰਗੀ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਧਰੀਕ ਧਰੀਕ ਕੇ ਮਸਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ। ਸਿੱਧੇ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਪਿਛਾਂਹ ਖਦੇੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸੁਰੰਗਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਠੀਕ ਨਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਨਾਲ ਪਏ ਪਾੜ ਵਲ ਦੌੜ ਕੇ ਪਹੁੰਚੀ ਧਾਵਾ-ਪਾਰਟੀ ਦੂਜੀ ਦੇ ਕੁਵੇਲੇ ਫੱਟਣ ਨਾਲ ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪਾੜ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਘੇਰਾ-ਪਾਊਆਂ ਦੀ, ਪੇਸ਼-ਕਦਮੀ ਸਮੇਂ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਛੱਤੀ ਹੋਈ ਗਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ।

23 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਝੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾੜ ਉਤੇ ਖੜੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਤ ਲਾਈ, ਘੋੜਾ ਦਬਾਇਆ ਤੇ ਆਦਮੀ, ਗੋਲੀ ਵਜਦਿਆ ਹੀ, ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਲਾਂਬੂ ਨਿਕਲਦੇ ਵੇਖੇ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ। ਤਦ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਨੇ (ਜੋ ਹੁਣ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਹੀਂ ਅਕਬਰ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ) ਦਸਿਆ ਕਿ "ਇਹ ਤਾਂ ਜੌਹਰ ਹੈ", ਅਰਥਾਤ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਉਹਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਲਾਜ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਸਾੜਨ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਰੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਜੈਮਲ ਰਾਠੌਰ, ਨੂੰ ਹੀ ਫੁੰਡਿਆ ਸੀ। ਬਸ ਇਹ ਸੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅੰਤ

ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਹਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਹਾਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤ ਸਿਪਾਹੀ ਚਤੌੜ ਲਈ ਲੜਨ-ਮਰਨ ਲਈ ਲਪਕੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀਆਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਰਾਜਪੂਤਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਲੜੀਆਂ; ਪਰ ਇਹ ਹੁਣ ਬੇਫ਼ਾਇਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਕਬਰ, ਸਵੇਰ ਸਾਰ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸਮਝ ਕੇ, ਹਾਥੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ, ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦੀ ਲਾਜ ਪਾਲਣ ਲਈ ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤਕ ਲੜਦੇ ਮਰ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਠ ਉਤੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹ ਉਦਾਰਤਾ ਇਥੇ ਪਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਉਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਲਾਆਵਰ ਮਾਣ ਮੱਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਲਈ ਚਤੌੜ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ ਕਤਲਾਮ ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਤੇ ਦੁਖਾਵੀਂ ਯਾਦ ਬਣ ਗਈ। ਪਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ-ਭਰੇ ਟਾਕਰੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਜੈਮਲ ਅਤੇ 16 ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਜਵਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਫੱਤਾ (ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਸਮੇਤ ਲੜਦਿਆਂ-ਲੜਦਿਆਂ ਮਰ ਗਿਆ) ਦੇ ਦੋ ਬੁੱਤ ਬਣਵਾਏ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਹਿਕ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਉਹਨੂੰ, ਅਜੇ ਤਕ, ਇਨਕਾਰ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਦਰਜਨਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜੋੜਾ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਦਰਗਾਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੜੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗੀਆਂ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕੀ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਪਰਮੁਖ ਨਿਆਮਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ, ਆਗਰਿਉਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਸੀਕਰੀ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਲੀਮ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀਆ ਦੁਆਵਾਂ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮ ਪੈਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਰਾਜਪੂਤ ਬੇਗਮ, ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ, ਦੇ ਪੈਰ ਭਾਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੀਕਰੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂਜੋ ਉਹਦਾ ਬੱਚਾ ਇਹ ਸੁਭਾਗੀ ਭਵਿੱਖ-ਵਾਕ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਲਾਗੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਅਗਸਤ, 1569 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਿਆ ਜਿਹਦਾ ਨਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ 'ਸਲੀਮ' ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਜੂਨ ਵਿਚ, ਇਕ ਰਖੇਲੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮ ਪਿਆ ਜਿਹਦਾ ਨਾਂ 'ਮੁਰਾਦ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਿਰਕਰੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਸ ਥਾਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਭਾਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਚੌਦਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਮਹਿਲ, ਮਦਰਸੇ ਤੇ ਗ਼ੁਸਲਖ਼ਾਨੇ, ਅਤੇ ਚੌਗਾਨ ਤੇ ਹਾਥੀ-ਅਖਾੜੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਆਲੇ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਉਸਾਰੀ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਛੇ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਬਨਾਵਟੀ ਝੀਲ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਪਿੱਛੋਂ, ਇਹਦਾ ਨਾਂ 'ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ' ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਸੀਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ

ਉਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਉਕਰਿਆ ਗਿਆ : "ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਇਕ ਪੁਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਲੰਘ ਤਾਂ ਜਾਓ ਪਰ ਜਿਹਦੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਨਾ ਬਣਾਓ ।"

ਬੁਰਜਾਂ-ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਤੁੰਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪੱਲਾ ਨਾ ਮੇਚ ਸਕੀ । ਇਸ ਲਈ ਸਮਰਕੰਦ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਤੈਮੂਰ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਜਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਰਵੇ ਦੀ, ਨਾਲੋ ਨਾਲ, ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ । ਇਹ ਕੰਮ ਇਕ ਜਨੂੰਨ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਚਿਲਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧਸ ਕੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ, ਸਰਦਲਾਂ ਤੇ ਕਾਨਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਉਘਾੜ ਦੇਂਦੀ । ਕਈ ਵਾਰ, ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਉਹਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਮਜ਼ੂਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਲੁੜੀਂਦਾ ਪੱਥਰ ਆਪੇ ਖੁਣ ਕੱਢਦਾ । ਸੋ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਉਸਰਦੀਆਂ ਗਈਆ । ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੋਂ ਸਦਾ ਇਹ ਸੁਣੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ "ਸਮੇਂ ਦਾ ਉਡਦਾ ਰੱਥ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ"; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਗੇਤੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਠਾਠ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਸੀਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਾਂਗ ਗੂੰਜਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤੰਦ-ਤਾਣੀ ਹੀ ਪਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗੀ । ਏਸ਼ਿਆਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਅਤਿ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਸਰੱਈਆ ਇਹਨੂੰ ਉਸੇ ਅਚਾਨਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਛੱਡ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲਿਆ, ਵਿਉਂਤਿਆ ਤੇ ਉਸਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਇਹਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿਹਤ-ਬਖ਼ਸ਼ ਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਫ਼ੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੋਟ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ? ਇਹ ਕਾਰਨ ਵੀ, ਸ਼ਾਇਦ, ਠੀਕ ਹੋਣ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਅਕਾਰਨ ਸਬੱਬ, ਕਿਸੇ ਵਹਿਮੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰੀਵ ਤੇ ਅਕਹਿ ਪਰੇਰਨਾ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ !

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਆਏ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਲਾਨੀ ਨੇ ਇਹਨੂੰ "ਲੰਡਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ" ਤੇ ਘੁੱਘ-ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਉਹਦੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ "ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ; ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ, ਕਪੜੇ, ਲਾਲਾਂ, ਹੀਰਿਆਂ ਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮੰਡੀ" ਸੀ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਲਫ਼ ਫ਼ਿਚ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦੋਂ ਉਜੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਬਰ, ਜੋ

1569 ਤੋਂ ਇਥੇ ਦਰਬਾਰ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, 1585 ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਹੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਉਹ ਇਥੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਾ ਆਇਆ। 1604 ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਯਸੂਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਾਦਰੀ, ਜੇਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਉਹਨੇ, ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, "ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਡਿੱਗਾ-ਢੱਠਾ" ਵੇਖਿਆ। ਇਹਦੀ ਭਰਵੀਂ ਵੱਸੋਂ ਇਹਨੂੰ ਛੱਡ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗਲੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸਨ। 'ਫ਼ਤਹ' ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੇ ਚਮਗਾਦੜਾਂ ਲਈ ਉਜਾੜ-ਨਗਰੀ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਹਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਟਰਾਏ (ਸ਼ਹਿਰ) ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।"

ਪਰ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਸਰੱਈਆਂ, ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਸੁਲੇਖਕਾਂ, ਕਵੀਆਂ, ਫ਼ਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬੈਜ਼ੰਤੀਅਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਰਾਤ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ, ਗੁਣ-ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਜਾਗਰਤੀ-ਜੁਗ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਬੋਧਕ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਚੇਤੇ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਬੇਹਿਸਾਬੇ ਖ਼ਰਚ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਉਸਰਿਆ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਸਮਰਾਟ-ਇੱਛਾ ਦਾ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਕਈ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਬਾਰੌਣਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਚਟਾਨ ਦੇ ਰੁੱਖੇ ਕਿੰਗਰੇ ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਹਿਲਾਂ-ਮਾੜੀਆਂ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਲਹਿਰਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬਾਗ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਉਗਾ ਲਏ ਗਏ, ਤਿਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਮੌਲਣ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਾ ਰਹੀ। ਸੋ, ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੀਂਹ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਰਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪੇ ਉੱਗੇ ਤੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਫੁੱਲੇ ਫਲੇ ਬੂਟਿਆਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਕਬਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਹੀ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਸੀ ਜਿਹਦੀ ਬੇਰਾਮੀ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਬੋਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੂਝ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ ਜੋ ਬਾਬਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਘੜਵੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਕਲਾ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨੀਮ-ਧਾਰਮਕ ਜਜ਼ਬਾ ਸਿੰਜਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਨੇ ਤਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ ਪਾਰਖੂ, ਉਗਰਾਹੀਆ ਤੇ ਸਰਪਰਸਤ ਬਣਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਲਈ ਤਾਂ ਕਲਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਤੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ

ਦਾ ਟਿਕ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ, ਬਚਪਨ ਵਿਚ, ਉਦੋਂ ਸਿਖ ਲਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਦੋ ਈਰਾਨੀ ਉਸਤਾਦ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ, ਹਿੰਦੂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਲ ਪਰੇਰਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਗਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਮੋ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਲਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਮੌਲਣ ਲਗ ਪਈ ਜੋ ਨਿਰੀ ਮੂਰਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਤੇ ਭਰੇ-ਭਰੂਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਤੇ ਹਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੀਕਣ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ; ਪਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਘਾੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਨ ਲਗਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਕਰਮ-ਸ਼ੀਲ ਕਿਰਤਾਂ ਉਲੀਕਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੇ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ! ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਕਾਰੀ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਹ-ਭੁਲਾਊ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਜਾਈਂ ਗੁਆਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿੰਨਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਲਗਦਾ ਹੈ! ਖ਼ੈਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਈ ਜੀਵਨ-ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਬਲ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਮੁਖ ਮਨ-ਪਰਚਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਲਾ-ਉਪਜ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ, ਆਖ਼ਰ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਰਗਰਮ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ; ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮ-ਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਿਚ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਨੀ-ਪਰਮੰਨੀ ਆਭਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ, ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ; ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੋਖੇ ਮਾਣ ਤੇ ਵੱਡਿਆਈ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ, ਜਿਹਦਾ ਧੜਕਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਕਿਹੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ! ਉਹਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਲੋਰੈਂਜ਼ੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫ਼ਲਾਰੈਂਸ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਮੀ ਰੋਮ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਕਰਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭੱਖਦੀ ਸਵੇਰ ਨਾਲੋਂ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨਘੜ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ-ਪਿੱਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਈਰਾਨੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਇਸ ਕਲਾ-ਸਰਗਰਮੀ ਨੇ

ਸਥਾਨਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰਜੀਤਤਾ ਲਈ ਲੜੀਂਦਾ ਮੌਕਾ ਤੇ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਦਾ ਮੁਲ ਤੇ ਮਹੱਤ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂਵੀ ਅੰਸ਼ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਸਿੰਜਰਦੀ ਗਈ। ਉਧਰ ਰਾਜਧਾਨੀਉਂ ਬਾਹਰ ਵਸਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਰੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਛਾਪ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਮੇਲਣਾ ਸੀ।

ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਈਰਾਨੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ, ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਵਲ ਪੈ ਗਏ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਾਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਕਲਮਕਾਰੀ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤ-ਪੂਰਤ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਵਧੀਆ ਸੁਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ; ਅਤੇ ਆਪ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਪਰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਤਾਕ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਲੇਖਕਾਂ ਹੇਠ ਜਿਲਦਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਲੰਮਚੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਧੀਨ-ਦਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਸਮੇਂ, 24 ਹਜ਼ਾਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕੀਮਤੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਬੇਲ-ਬੂਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਮੁਆਇਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਧੀਆ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਇਨਾਮ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵਧਾਉਂਦਾ। ਪਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤਾਂ ਉਲੀਕਣਾ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਜਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਮੁਹਰਾਕਸ਼ੀ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੁਣ, ਮੰਦੇ-ਭਾਗੀਂ, ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀ ਮਿਟ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਹੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ।

ਅਕਬਰ, ਅਕਸਰ, ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਥੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ, ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ, ਪਰਦੇ ਤੇ ਗ਼ਲੀਚੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਪੁਛਦਾ-ਭਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਥੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਵੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਕ ਪਰਮੁਖ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਜਾਪਦਾ। ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਦੀ ਇਸ ਬੇਖ਼ਬਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁਚੇਤ ਅਨਗਹਿਲੀ ਹੋਵੇ!

9

ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਤਕ ਫੈਲਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੁਣ ਪੱਛਮ ਵਲ ਮੁੜੀਆਂ। ਉਧਰ, ਉਹਦੀ ਰਾਜ-ਸੀਮਾ ਤੇ ਅਰਬ-ਸਾਗਰ ਵਿਚਕਾਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਸੂਬਾ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਕਾਰਨ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਂ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਤਕੜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੁਜ਼ਫਰਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਬਹਾਨਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਇਕ ਅਹਿਮ ਤੇ ਅਮੀਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਆਏ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਲਾਨੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਹ ਲਗ-ਪਗ ਲੰਡਨ ਜਿੱਨਾ ਵੱਡਾ ਸੀ।" ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੀ, ਟਾਫ਼ਟੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬੜੇ ਵਪਾਰੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪ ਜੁਲਾਈ, 1572 ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਕੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਕੂਚ ਸਮੇਂ, ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਦਾਨਿਆਲ, ਦੇ ਜਨਮ ਨੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਰਿਹਾ। ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਸ਼ਾਹ, ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ, ਇਕ ਖੇਤ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਲਭ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ, ਹਸਬ ਮਾਮੂਲ, ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਜਿੱਠਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਉਹਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਉਸ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜੋ ਕੈਂਬੇ ਵਿਚ ਯੋਰਪ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਸਮੁੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਉਹਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਥੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਪੱਛਮੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਪੁਰਤਗਾਲੀ

ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਜਿਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਲਾਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਕੈਂਬੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਘਟੋ-ਘਟ ਦੋ ਸੌ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਖੜੇ-ਪੈਰ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।" ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ; ਪਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਾਕਤ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨੂੰ ਉਦੋਂ ਫੁਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਅਕਬਰ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਕੈਂਬੇ ਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਇਕ ਸੰਬੰਧੀ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ, ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਮਾਹੀ ਉਤੇ ਵਾਕਿਆ ਸਰਨਾਲ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ, ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨਾਲ, ਸ਼ੂਟ ਪੁਟੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰਨਾਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸਨ; ਪਰ ਉਹਨੇ, ਝਟੋ-ਪਟ, ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਢਾਲਵੇਂ ਕੰਢੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਵੈਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਖੰਡਾ ਖੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਸੂਤੀ ਜਹੀ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਥੋਹਰ ਦੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਉਲਝ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਸੀ ਜਿਹਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕੇਵਲ ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਉਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਨਠੌਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਨੇ ਨੇਜ਼ੇ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਨੇ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਮਦਾਨ ਛੱਡ ਗਏ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੂਰਤ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਘੇਰ ਲਈ। ਇਹ ਮਿਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਏਲਚੀ ਰਾਹੀਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਿਹਨੇ ਐਨਟੋਨੀਓ ਕੈਬਰਾਲ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਸੂਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ, 1573 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਵਾਗ ਮੋੜੀ ਅਤੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਅਕਬਰ ਲਈ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਯੋਰਪੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਇੱਛਾ ਜੇ ਹੈ ਵੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਇਰਾਦੇ

ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਮੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਰਬ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਾਦਰੀਆਂ ਵੀ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਮੁਹਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਨਾਲੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂ ਬੜਾ ਖ਼ਰਚ ਤੇ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਰਮੇਡ ਟੈਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੌਜੀ ਅਤੇ ਇਕ ਅਰੁੱਕ ਤੇ ਅਣਥੱਕ ਆਵਾਰੇ, ਟਾਮ ਕੋਰੀਅਟ, ਨੇ (ਜੋ ਇੱਕਲਿਆਂ ਹੀ ਲੰਡਨੋਂ, ਬਹੁਤਾ ਤੁਰਦਿਆਂ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ) ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਗਲ ਕੁਰਾਨ ਲਟਕਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਓਰਮੁਜ਼ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਾਇਆ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਖੋਤੀ ਦੇ ਗਲ ਇੰਜੀਲ ਲਟਕਾ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭੁਆਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਇਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਦੇਣਾ, ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਸੱਚੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੇਲ-ਗੇਲ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿਛ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ, ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮੱਘ ਪਈ ਸੀ।

ਜਿੱਤ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਂਦਿਆਂ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਣ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸ਼ਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨਵੇਂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਖ਼ੁਸ਼-ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਜਿੱਤਿਆ ਗੁਜਰਾਤ ਮੁੜ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ, ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਮੁੜ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਨਿੱਝਕ ਤੇ ਫ਼ੌਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਯੋਧੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ, ਸਕੰਦਰ ਵਰਗੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ; ਤਾਂ ਇਸ ਦੂਜੀ

ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਘਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਹੈਰਾਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਵੀ ਬਣਾ ਚੁਕਾ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ "ਸਬੱਬ" ਉਤੇ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਾਣੇ-ਅਣਜਾਣੇ ਸਭ ਖ਼ਰਚਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖੀਸੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਅਗਸਤ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਰਿਸਾਲੇ ਨਾਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਉਲਾਂਘਦਾ ਰਿਹਾ। ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਛੇ ਸੌ ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਉਹ ਮੁੜ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬਾਗ਼ੀ ਵੀਹ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕੇ-ਬੱਕੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ, "ਕੀ ਅਕਬਰ, ਸੱਚੀਂ, ਆ ਗਿਐ ? ਪਰ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਹੋਏ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਫ਼ੌਰਨ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ; ਪਰ ਹੁਣ ਠਲ੍ਹ ਪੈ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਹਰੈਲ ਦਸਤਾ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝਲ ਸਕਿਆ। ਅਕਬਰ ਉਸੇ ਦਮ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ "ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ" ਗਜ ਕੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਵਾਈ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਤਾਜ਼ਾ-ਦਮ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮੁੜ ਰਣ-ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ, ਸੰਭਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਲਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਹੀ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਹੰਨੇ-ਬੰਨੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਵੈਰੀ ਹਾਰ ਗਿਆ; ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਿੱਤ ਨੇ ਮੁੜ ਅਕਬਰ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮੇ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਅਜੇ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਘੰਟਾ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਗ਼ੀ ਆਗੂ ਪੰਜ-ਹਜ਼ਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਪਰ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਤੇ ਅਣ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਆਵੰਦ ਨੇ, ਸਗੋਂ ਗੜਬੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਗ਼ੀ ਜੇਤੂ ਅਕਬਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਦਿਆਂ ਹੀ, ਅਜਿਹੇ ਭੌਂਦਲੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੱਠਣ ਦੀ ਵੀ ਹੋਸ਼ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਘਾਬਰੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫੁੰਡਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਿੱਤ ਹੁਣ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਅਜੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹ

ਇਕ ਹਾਕਮ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਯੋਧੇ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰੰਪਰਾ-ਪੂਜ ਸੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਯੁੱਧ-ਰੀਤ ਉਹਦੇ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਪੱਕੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਫ਼ਤਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਉਤੇ **43** ਦਿਨ ਲਗੇ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਘਟੀਆ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਬਤਾ ਯੋਰਪੀਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜੋ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੀਆਂ। ਜੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਸਿਆਣੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਫ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਦਾ 'ਮਾਲ' ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫੁਰਤੀ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲੇ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਸਫ਼ਲ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਅਸਚਰਜ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਈਆਂ।

10

1574 ਦੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨੌਜਵਾਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉੱਚੇ ਮੁਰਾਤਬੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਇਤਬਾਰੀ ਦੋਸਤ ਵੀ ਬਣਨਾ ਸੀ; ਨਾਲੇ ਉਹਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਸੀ।

ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਬਾਰਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। 1591-92 ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਸੀ; ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉਤੇ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ-ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਤੇ ਫਿਰ ਈਸਾਈ-ਮਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲੋਕੀ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਤਾਂ ਬੜੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕੌਤਕ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਮਹਿਦੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੀ ਆਵੰਦ ਉਡੀਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧੁੰਦਲਾਏ ਨਿਸਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਮੁਬਾਰਕ ਇਸੇ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕੋਰੇ ਤੁਅੱਸਬ ਵਿਰੁਧ ਉਭਰ ਰਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਤਕੜਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਸੀਹੇ ਭੁਗਤ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਭੜਕੀ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਲ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਮੁਬਾਰਕ ਹੀ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਅਕਬਰ ਦਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ, ਸੁਆਗਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀ, ਦੋਹਾਂ, ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਲਈ ਵੀ ਪਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਹ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਸੁਝਾਓ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁਲਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨਿੱਕਾ ਸੀ) ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਜਲੇ ਤੇ ਹੋਣੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਖ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਫ਼ੈਜ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਬਣਨਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਧਾਕ ਬਿਠਾਉਣੀ ਸੀ। ਫੈਜ਼ੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ 1567 ਵਿਚ, ਚਤੌੜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ

ਸੇਵਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ 20 ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਜ-ਕਵੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵੀ ਫ਼ੈਜ਼ੀ ਨੇ ਕਰਾਈ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਹੀ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਦਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਸੀ; ਪਰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਲਾਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ, ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਉਤੇ ਪਤੰਗੇ ਵਾਂਗ, ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਭਜਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਅਚਾਨਕ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਕਈ ਅਗਲੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਹਾ ਜਾਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਗਾ। ਉਹ ਇਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਲੱਚਕਦਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਸੀ। ਯੋਗ ਪਾਰਖੂ ਯਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਮਾਨਸਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅੱਕਾਊ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ, 'ਅਕਬਰਨਾਮਾ', ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗੋਰਖਧੰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਭਾਵੇਂ, ਅਕਸਰ, ਔਖਾ ਹੈ; ਪਰ ਉਹ ਹੈਨ ਤਾਂ ਤੱਥ ਹੀ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਈ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਭਾਵੇਂ, ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਹਮਾਇਤੀ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਹਨੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦ੍ਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਾਯੂਨੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਤੰਗ-ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਫ਼ਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ-ਛਪੀ ਤੇ ਨਿੱਤ-ਵਧਦੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ; ਉਹਦੀ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਤਕ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਧਾਰਮਕ ਚਰਚਾ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ) ਹੁਣ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨੀ ਪੈ ਗਈ। ਬਦਾਯੂਨੀ ਲਈ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ

ਹੀ ਨਿਸਚਾ ਡੋਲਾਉਣ ਦਾ ਸੰਭਾਵਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦੋਸ਼ਣਯੋਗ ਸੀ; ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਬਗਾਵਤ ਉਠ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਵਾਰ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਬੰਗਾਲ ਸੀ। ਦਾਊਦ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਸਮੇਤ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਭਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਸੋ, ਉਹ ਇਕ ਸਰਹੱਦੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਧਰਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਉਦੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੁਨੀਮ ਖ਼ਾਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੰਢੇ-ਵੰਢੇ ਪਰ ਹੁਣ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਦਾਊਦ ਦੀ ਸਰਕੋਬੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਮੁਨੀਮ ਕੋਈ ਨਿਬੇੜੂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਖ਼ਰ ਪਟਨੇ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਮਰਥ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਤੇ ਅਕਬਰ ਗਜ-ਵਜ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਖ਼ੁਸ਼ਕੀ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੇਂਡੂ ਇੰਨੇ ਚੌੜੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਵਹੀਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਮਚੀ ਬਾਦਬਾਨ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬਗੀਚਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਆਲਸੀ ਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮਝਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਲਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੁੱਢ-ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਜਾਂ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਂਗ ਝੁਠਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਭ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹੜ੍ਹਿਆਏ ਦਰਿਆ ਉਲਾਂਘਦੀਆਂ ਦਬਾ-ਦਬ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੁਣ ਕੇ, ਵੈਰੀ ਬਹੁਤ ਖਿੱਝੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋਏ। ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਦਿਨੋ-ਦਿਨ, ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਟਨੇ ਕੋਲ ਪੁਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਲ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦਾਊਦ ਮਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭਜ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮਹਿੰਮ ਦਾ ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਮੁਨੀਮ, ਟੋਡਰਮਲ

ਤੇ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ, ਆਪ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵਲ ਮੁਹਾਰ ਮੋੜ ਲਈ ।

ਘਰ ਵਲ ਮੁੜਦਿਆਂ, ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਉਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹਨੂੰ ਉਹਨੇ ਫ਼ੌਰਨ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ 'ਇਬਾਦਤਗਾਹ' (ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨ) ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਦੇ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਰਨ। ਉਹਦੀ ਰੀਝ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੜੀਂਦੀ ਇਮਾਰਤ ਝੱਟ-ਪਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਜੁਸ਼ੀਲੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੂੰ-ਘੂੰ ਨਾਲ, ਛੇਤੀ ਹੀ, ਗੂੰਜਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਸੂਖਮ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪੋ ਵਿਚ ਹੁੱਝਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਬਹਿਣ-ਬੋਲਣ ਦੀ 'ਪਹਿਲ' ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਚੁੰਝ-ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਨਿਬੇੜਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਅਗੋਂ ਹਾਲ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ 'ਆਲਿਮ-ਫ਼ਾਜ਼ਿਲ', ਉੱਤਰ ਵਲ 'ਸੂਫ਼ੀ-ਦਰਵੇਸ਼', ਪੱਛਮ ਵਲ 'ਪੈਗ਼ੰਬਰੀ ਸੰਤਾਨ', ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਣ ਵਾਲੇ 'ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ' ਬੈਠਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਅਕਬਰ ਆਪ ਉਸ ਸਭਾ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਅਹਿੱਲ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਸਜੇ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਨਿਚੱਲਾ ਬਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਡੁਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇਸ ਤੇ ਕਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਗਿਣਤ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਵੀ ਤਾਂ ਅਗਿਣਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਟਨ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਵਿਹਲ ਪਰਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਉਹ ਨੁਮਾਇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਆਲਿਮਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਕੇਵਾਂ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ । ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਪਰਖਣ ਵਾਲਾ ਅਕਬਰ, ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਕਰਨੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਬਾਦਤਗਾਹ ਦੀ ਨਵੀਂ-ਤਾਜ਼ੀ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹਾ ਕੁ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਜਿਹਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਬੜਾ ਭਰਵਾਂ ਅਸਰ ਕੀਤਾ । ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਬੰਗਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵ-ਧਰਮੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਹੀ ਲਗਾਨ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਇਹ ਪਾਪ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਮਤ ਹੈ ਜਿਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਬਦਨੀਤੀ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ! ਅਕਬਰ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਉਹਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਈ । ਉਹਨੇ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਈਸਾਈਅਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਸੋ 1578 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਵਿਕਰ (ਲਾਟ ਪਾਦਰੀ), ਫ਼ਾਦਰ ਪਰੈਰਾ, ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪਰੈਰਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਸਾਧ-ਸੁਭਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਝਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸੋ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਯਸੂਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੋਆ ਵਲ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਗਈ (ਜ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੱਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਝਿੱਜਕ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੋਆ ਵਿਚ ਨਵ-ਪਹੁੰਚੇ ਰਿਡੋਲਫੋ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਨੌਜਵਾਨ ਨੀਉਪਾਲੀਟਨ ਯਸੂਹੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਐਨਟੋਨੀਓ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਪੇਨੀ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮੋਂ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਈਸਾਈ, ਹੈਨਰੀ ਕੇਸ, ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਅਕਬਰ ਉਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਯਸੂਹੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਬੁਲਾਣਾ ਇਕ ਧ੍ਰੋਹ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ, ਆਪਣੇ ਵੈਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕਢਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਰਪੀਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਤੇ ਸਾਧਨ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭ ਵੀ ਸਨ। ਗੋਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਦੋਰੰਗੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਸਾਈਅਤ ਦੇ ਮੂਲ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਨੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਯਸੂਹੀ ਏਲਚੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਲਾਭ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਘਰੋਗੀ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਲ ਸਕਦਾ ਜੋ ਉਹਨੇ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸਹੇੜੀ ਰਖਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਰਮ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਰੱਜ ਭੁੱਖ ਤ੍ਰਿਪਤਾਂਅ

ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ, ਅਕਬਰ ਇਕ ਹੋਰ ਉਜੇਹੇ ਅਜੀਬ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿ ਉਹਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ-ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰ ਚੁਕੇ ਸਨ।

1578 ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਇਕ 'ਕਮਰਗਾਹ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਨੋਖੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ ਜਿਹਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਨਿਭਾਹ ਲਈ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ੀਕੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਐਤਕੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਡੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਕ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਸ਼ੀਕਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ 40 ਜਾਂ 50 ਮੀਲ ਸੀ। ਸ਼ੀਕੇ ਦਸ ਦਿਨ ਉਸ ਘੋਰ-ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜੋ ਜਦੋਂ ਐਨ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹੁਕਮਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ "ਕਿਸੇ ਚਿੜੀ ਦਾ ਖੰਭ ਤਕ ਛੋਹਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਰਹੀ" ਅਤੇ ਹਰ ਜਨੌਰ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਗੰਭੀਰ-ਸੁਭਾ ਬਦਾਯੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ "ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਉਤੇ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਤਕੜਾ ਝੱਲ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ;" ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਕੁਝ ਤੇ ਕੋਈ ਕੁਝ ਦਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ "ਅਸਲ ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।" ਮਿ: ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ ਜਿਹਦੀ ਆਮ ਸੂਝ ਸਥਰਕੱਤੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਸੁਤਿਆਂ ਸੁਤਿਆਂ ਕੋਈ ਸੁਫ਼ਨਾ ਆਇਆ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ (ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਵ ਹੈ) ਉਹਨੂੰ ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਲੰਕਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਮਈ ਦੇ ਇਸ ਦਿਨ ਅਕਬਰ ਉਤੇ ਤੀਬਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਉਜੇਹੀ ਘੜੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਆਈ ਜਿਹੋ ਜਹੀ, ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋਇਆ (ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਉਹ ਗਭਰੇਟ ਹੀ ਸੀ), ਉਦੋਂ ਆਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾ ਕੇ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਏਕਾਂਤ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋਈ ਜਾਪੀ। ਉਸ ਘੜੀ, ਉਹਦੀ ਸੁਰਤ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸਭ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਤੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਤੋਂ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਸੁੱਖ ਹੈ! ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਆਸਰੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਆਨੰਦ ਹੈ!! ਸੁਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭੋਲੇ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਨੌਰਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਰੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ, ਉਹਨੂੰ, ਅਚਨਚੇਤ, ਇਕ ਡਰਾਉਣਾ ਤੇ ਬੇਸਮਝ ਅਪਰਾਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ;

ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਦਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਜੀਅ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਅਕਬਰ ਵੀ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਨਸੀਬ ਹੋਈ।

ਪਰ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ, ਰਾਜਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ, ਸਰਗਰਮ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ "ਅਨੰਤ" ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਨੂੜ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ, ਭਾਵ ਇਕ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ, ਅਣਥੱਕ ਕਾਮੇ ਤੇ ਪਰਜਾ-ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਵਿਹਲ ਦੇ ਵਕਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਬਾਦਤਖ਼ਾਨੇ ਵੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ; ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਤਲਖ਼ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਰੂਦੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ; ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਵਾਹਿਦ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਿਹਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਅਕਬਰ ਸਦਾ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੀ ਕੱਟੜਤਾ ਉਹਦੀ ਸਮਝੋਂ-ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪਰੋੜ੍ਹਤਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਤਨ, ਅਕਬਰ ਦਾ ਸ਼ਕ ਸਗੋਂ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸਲਾਮ ਉਹਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਜਾਪਿਆ ਜੋ ਓਹਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਕਿਥੇ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਹ ਇੰਨਾ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਪੈ ਹੀ ਜਾਏ ਤੇ ਰਾਹ ਲਭ ਹੀ ਪਵੇ! ਸੋ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਬਾਦਤਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ — ਸੁੰਨੀਆਂ, ਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ — ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ, ਜੈਨੀ, ਪਾਰਸੀ, ਜ਼ਰਦਸ਼ਤੀਏ, ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਈਸਾਈ ਵੀ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਏ।

ਕਿਉਂਕਿ, 1580 ਦੀ ਫ਼ਰਵਰੀ ਵਿਚ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ, ਸਫ਼ਰ ਝਾਗਦੇ, ਆਖ਼ਰ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਗਏ। ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਲੀਆਂ-ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਖਲੋ੍ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਕਾਲਾ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਸਿਰ ਮੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਜੀਬ ਜਾਪੀਆਂ। ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਲਬਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ-ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕੇ-ਪੁਸ਼ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਮੀਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਲ ਤੇ ਸਾਦ-

ਮੁਰਾਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ। ਘਟ-ਨਜ਼ਰਾ, ਅਣਸੰਵਾਰਿਆ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨਾ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਜੋ ਆਪੇ ਰਖ ਕੇ ਭੁਲੇ ਟੋਪ ਜਾਂ ਐਨਕਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇੰਨਾ ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ, ਸ਼ਰਮ ਮਾਰੇ, ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਲਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰੱਬੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਇਸ ਅਵਸਰ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਪਾਲੀ ਹੋਈ ਇੱਕੋ ਇੱਛਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਤਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਰਾਖੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ, ਉਹ ਠੰਢੇ ਸਾਹ ਭਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ : "ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਦੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨਗੇ ?"

ਅਕਬਰ ਨੇ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੇਟਾ ਲੈਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਇਹ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸੀ। ਮਨ-ਇੱਛਤ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰੈਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਈਸਾਈਅਤ ਵਲ ਝੁਕਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਟੋਹਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਈਸਾ ਜੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਜਾਪਿਆ। ਉਹ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਇਕ ਰੱਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤਿੰਨ ਹਨ; ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕੰਵਾਰੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ "ਉਹਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਢਿੱਲਾ, ਸ਼ੌਕ ਨਿਮ੍ਹਾ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਧੁੰਧਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।" ਨਾਲੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਹੁਟੀ ਰਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਜਾਪੀ। ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਬੀਵੀਆਂ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਅਸੁਖਾਵੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਆਦਰ-ਸੂਚਕ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਤੇ, ਘਟੋ ਘਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ।

ਸੋ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਆਸ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰੀ। ਉਹ ਸੁਗਾਤ ਵਜੋਂ, ਇਕ ਇੰਜੀਲ ਲਿਆਏ ਸਨ ਜੋ ਚਾਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜਿਲਦ-ਬੰਦ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਲਿਮਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਹਿਸ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਰਾਨ ਬਾਰੇ ਚਲੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਸੂਹੀ, ਇਕ ਲਾਤੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਇਸ ਅਚਿੰਤਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਹਿਸ, ਸੱਚ-ਝੂਠ ਦਾ

ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਵਲੋਂ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨਾਲ ਮੁਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਣ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਇੰਜੀਲ ਚੁਕ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਣੀ, ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਿਸਚੇ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਿੱਛੋਂ, ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਿਖ਼ਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ; ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਤਦ ਅਕਬਰ ਨੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਕਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੂੰ ਚੁਪਾਤੇ ਜਹੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੁਪਤ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮੁੱਲਾਂ ਜੋ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਬੜੇ ਦਮਗਜੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਕ ਲੁੱਚਾ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਨੀਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚਿਖ਼ਾ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਲੰਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਏ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ! ਕੁਰਾਨ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਉੱਕੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੀ ਫਾਂਸੀ ਜਾਂ ਮੌਤ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ।"

"ਪਰ," ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੋ। ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਓ।"

"ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।"

"ਚਲੋ ਫਿਰ ਇੰਨਾ ਹੀ ਮੰਨ ਲੋ। ਮੈਂ ਏਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੋਗੇ। ਤੁਸੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾਂਹ ਕਹਿਣਾ।"

"ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਉਂ ਕਹੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਇਸ ਅਜ਼ਾਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿੱਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਡੰਨਿਆ ਜਾਏ ?"

ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇਹ ਬਿਆਨ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦਾ ਹੈ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਯਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮੀਨੇ ਮੁੱਲਾਣਿਆਂ ਨੇ, ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਗੁੱਸੇ-ਗਿਲੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਬਦਾਯੂਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਖ਼ਾ ਜਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ('ਅਕਬਰਨਾਮੇ' ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰੀ ਹੋਈ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੱਗ ਵਿਖਾ ਕੇ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ), ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ੇਖ਼ ਨੇ ਇਕ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਕੋਟ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ

ਧਰੀਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਹੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਗਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਹਿਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ (ਜੋ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਪਰਗਟ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ) ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਲਈ ਪਰੇਰਕ ਬਣ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਅਣਚਾਹੇ ਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਸੋਚੀ ਗਈ ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਛੁਛੋਹਰੀ ਜਹੀ ਵਿਉਂਤ ਜੋ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਹੀਣੀ ਤੇ ਖੋਟੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਉਹਦੇ ਨਿਰਦੇਈ ਹਾਸ-ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਸੰਦ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਦਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਅਕਬਰ ਉਤੇ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨੇਕਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਧੜਕਤਾ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਚਾਹੁਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਔਖੀ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਅਸਚਰਜ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਤ ਤੋਂ, ਜੋ ਸਭ ਵਿਰੋਧੀ ਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜ ਤੇ ਬੇਲੱਚਕ ਸੀ, ਬੇਮੁੱਖਤਾ ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭਾਰੀ ਰੋਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਸ਼ੱਕ, ਖ਼ਤਰਾ ਤੇ ਕੁੜੱਤਣ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਵਿਚ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਭਿਆਨਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਢੋਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਇਤਬਾਰ ਤੇ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਉਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਵੱਡਿਆਈ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ, ਈਸਾਈ-ਮਤ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲਗਾ। ਜੇ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਤੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਠੱਪੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ, ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਨੇਕਨੀਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਚੁਹਲ,ਸ਼ਾਇਦ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਮੰਨ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ, ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਅਕਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ ਬਦਲੇ, ਇਕ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਬੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ

ਕਢੇ, ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਵਕਤ ਘਟਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਜੇ ਉਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਹੀ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਈਸਾ ਤੇ ਇੰਜੀਲ ਲਈ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ 'ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ' ਤੇ 'ਕੁਆਰ-ਜਨਮ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਜੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ, ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ, ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੇ ਆਖਿਆ: ਤੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੰਦਣ ਤੋਂ, ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ, ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਮੂੰਹ-ਫਟ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਜਬੀ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ; ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ "ਨਾਰਕੀ ਬਲਾ" ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਲਈ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਤੇ ਭੜਕ ਉਠਦੇ ਸਨ। ਗੋਆ ਦੇ ਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਅਸੀਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂਜੋ ਇਸ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਰਗਟਾਅ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਬਣ ਜਾਏ।"

ਸੋ, ਇਹ ਇਕ ਅਤਿ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਜਵਾਨ ਤੇ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਨਾ-ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੋਆ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤੀਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਨੋਂ ਨਾਜ਼ਕ ਪਰ ਮਨੋਂ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਸੰਤ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਇੰਜੀਲ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਜਾਣ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਵਲ ਲਿਆਣ ਦੀ ਮਾਨੋ ਕੋਈ ਨੂਰੀ ਝਲਕ ਪਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਕਿਉਂਕਿ ਈਸਟਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਯਸੂਹੀ ਪਾਦਰੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ, ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਸਰਾਂ-ਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਥੇ ਆ ਗਏ ਸਨ) ਅਤੇ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ਾਤਰਾਂ ਤੇ ਆਦਰ-ਭਾ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਅਦਿੱਖ ਪਰਦਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਬਰ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਸ ਬੰਦਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪੇ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ, ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗੇ ਬਿਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸੂਰਤਾਂ ਭੁਲਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਝੁਕ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਛਾਵਰ

ਤੋ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ? ਐਕੁਆਵਿਵਾ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਹੀ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਏਕਾਂਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਜੋ ਵਰਤਾਂ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਡੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜੋ ਕੁਆਰੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਸੋਭਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਅਤੇ ਜੋ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਬਿਹਬਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ — ਉਹ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ? ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਸਨ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਿਆਂ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਆਪੇ ਇਹ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਈਸਾਈ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ੰਗ ਆਉਣ, ਵੱਸਣ-ਰਸਣ ਤੇ ਜਿਥੇ ਜੀਅ ਕਰੇ ਆਪਣੇ ਗਿਰਜੇ ਬਣਾਉਣ। ਇਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਦਰੀ ਇੱਨੀ "ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ" ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਏਲਾਨ ਨਾਲ ਇੱਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ੁਤਬਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਕਾਰਨ, ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਲਤਨਤ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਸੋਘੇ-ਸੋਘੇ ਅਤੇ ਧੀਰੇ-ਧੀਰੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਯਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੋਘਾ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਠੇਲ੍ਹਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ, ਇੱਨੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼, ਜੇ ਉਹਨੇ ਆਖ਼ਰ ਇਹੋ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਾ-ਜਨਕ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਇਹ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜਾਪੀ; ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਲਗ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲਵਾਂਗੇ (ਜੋ ਈਸਾਈਅਤ ਲਈ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤੇ ਧੁੰਮਾਂ-ਪਾਊ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ) ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਗੋਆ ਮੁੜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕਾਂ, ਭਾਵ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ, ਬੜੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਿਆਇਤ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦੀ।

ਪਰ ਅਕਬਰ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ, ਇਹੋ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਕਈ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੇ; ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ

ਚੰਗਿਆਈ ਸਭ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ — ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੀ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਮਨ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਫਿਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੇ ਉੱਨੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਦੀ ਅਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਵੇਖੀ। ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ, ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ (ਜੇ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਇਹਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਵੀ ਹੋਵੇ) ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਜੇ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਰੱਦ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਬਦਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਤਾਂ ਵੀ, ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਅਗੇ ਵਧਿਆ! ਉਹ ਅਕਸਰ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ; ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਸਤਾਦ ਮੰਗਿਆ; ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਅਨੁਵਾਦਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹਿਸਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾਈ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੁਰਾਦ, ਦੀ ਵਿਦਿਆ-ਸਿੱਖਿਆ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆ-ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਨੀਤੀ ਪਰਚਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਲੁੜੀਂਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮੁਹਰੀ ਉਹੀਓ ਸੀ। ਪਾਦਰੀ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੱਕੇ-ਪੈਰੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਝਾੜਨੋਂ ਵੀ ਨਾ ਝਿਜਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਤਕਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਖਾੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; 'ਸਤੀ' ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਖ਼ਤ ਰੋਸ ਵੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਪਾਪ ਲਈ ਝਿੜਕਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੰਦਾ ਨਾ ਜਾਣਿਆ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਹਨੇ 'ਸਤੀ' ਵੇਖਣ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ।

ਅਕਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ, ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਐਕੂਆਵਿਵਾ ਦੇ ਮੋਢੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਵੱਲਾ ਕੇ, ਹੇਠਾਂ-ਉਤੇ, ਇਧਰ-ਉਧਰ ਟਹਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਲ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਨੀ ਰਿਆਇਤ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਲਗਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਇਹ ਅਵਾਈ ਪਹੁੰਚੀ, ਕੱਟੜ ਲੋਕ ਤਰਲੋ-ਮੱਛੀ ਹੋਏ; ਅਤੇ ਹਿਰਸੀਆਂ ਤੇ ਸੁਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਘਾਉਲ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਇਸ ਲਈ ਘਟ ਤਕੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਬਾਹਰ ਧੂੰ ਤਕ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਤਾਂ ਈਸਾਈਅਤ ਇਕ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਮਤ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਇਕ ਘ੍ਰਿਣਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤੀਵੀਂ ਜਾਂ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਖ਼ਿਆਲੋਂ-ਬਾਹਰੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਘਟੋ-ਘਟ ਇਹਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਸ਼ੋਕਮਈ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇਹ ਬਿਗਾਨਾ ਮਤ ਅਪਣਾਅ ਲਵੇ ਤੇ ਇੱਕੋ ਫੁੰਕਾਰੇ ਨਾਲ ਸਭ ਬੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਣੀ ਸੀ ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਇਕ ਬੀਵੀ ਚੁਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ, ਸੱਚੀਂ, ਕੋਈ ਰੀਸ-ਕਰਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਈਸਾਈ ਰੁਚੀ ਬਾਰੇ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਾਲ ਇੱਨੇ ਨਿੱਘੇ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਹਨ; ਨਾਲੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਨਰੀਖਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਮਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਏ ਪਰਭਾਵ ਉਤੇ ਅਸਾਵਾਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਰੇਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਹ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰਦਸ਼ਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਈਰਾਨੀ ਮਤ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਘਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੀ, ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ, ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਾਤਿਆਂ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੂਰੇ ਹਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਯਸੂਹੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਨਿਜੀ ਆਚਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਲਗਾ। ਉਹ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਇੱਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ, ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਭਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜਾ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝਿਆ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ

ਉਹ ਮੁਹਾਠ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਰੁਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਰਦਸ਼ਤੀ ਮਤ ਦੀ ਪਕੜ ਸਭ ਤੋਂ ਤਕੜੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰੀ, ਦਸਤੂਰ ਮੇਹਰ-ਜੀ ਰਾਨਾ (ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1573 ਵਿਚ ਸੂਰਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ), ਨੇ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਵਾਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰਦਸ਼ਤੀ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ, ਮਨ-ਭਾਉਂਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ, ਬੜੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਢੂੰਢਦਿਆਂ, ਅਕਬਰ ਖ਼ਿਆਲੀ ਜਹੀ ਪੁੱਛ-ਗਿਛ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਕਿਸੇ ਮਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੀਤ ਧਾਰਨ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਤਾਸੀਰ ਧੁਰ-ਅੰਦਰੋਂ ਚੱਖਣ ਲਈ ਇੱਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਇੱਕੋ ਜਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਅਪਣਾਈ।

ਜ਼ਰਦਸ਼ਤੀ ਧਰਮ ਵਿਚ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਰਧਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਬੁੱਝ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਕੰਮ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੰਝੀਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੂਰਜ ਸਾਹਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੂਰਬਕ ਡੰਡੌਤ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਮਾਦਾਨ ਜਗਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਰਬਾਰ "ਦਿਹੁੰ-ਚੜ੍ਹੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ", ਆਦਰ ਵਜੋਂ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਸੀ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੀ ਆਵੰਦ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਬਾਅਦ, ਮਾਰਚ, 1580 ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਨ-ਝੜਫਨ ਵਿਚ ਇੱਨੇ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੀ ਅਗਨ-ਪੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਆਈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਾ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰਦਸ਼ਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਕਟੱੜਪੁਣੇ ਲਈ ਘਿਰਣਾ ਕਾਰਨ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਬੰਨੇ, ਯਸੂਹੀਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿੱਘੀਆਂ-ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛ-ਗਿਛ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਰਦਸ਼ਤੀ ਰੁਹ-ਰੀਤ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ 'ਚੁਕ' ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪ ਉਸ ਉਤੇ ਅਮਲ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਅਜੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮ ਨੇ ਉਹਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਵੀ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਧਰਮ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ। ਇਹ ਮਤ ਲਗ ਪਗ ਬੁਧ-ਮਤ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਜੀਵ-ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। 1578 ਤੋਂ, ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਜੈਨੀ ਗੁਰੂ ਉਹਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ

ਟਿਕੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ, ਹੀਰਾ ਵਿਜਾਇਆ, ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਐਕੂਆਵਿਵਾ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਹੀ।

ਉਹਦਾ ਵਾਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਆ; ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਓਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਰਸੂਲਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਤਾਂ ਆਦਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।"

ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰਖਣ ਤੇ ਮਾਇਕ ਮਾਮਲੇ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲਿਆਕਤ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਹਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤਾੜ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਉੱਚਾ ਓਹਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਮਾਲ-ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਲੇਖੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਨੇਮਾਂ ਲਈ ਕਰੜਾਈ ਅਤੇ ਪੱਥਰ-ਦਿਲੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਲ-ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਮੋਹ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਵੀ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵ-ਜਿੱਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕੁਝ ਬਦਨਾਮ ਹੁਕਮਾਂ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੱਪੇ ਲਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਫ਼ਰਮਾਨ) ਕਾਰਨ ਬੜੇ ਖਿੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰੇ ਰਖਣ ਉਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰੀ ਤੇ, ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਭੱਤੇ ਵੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦੁਖੇ ਹੋਏ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਣ, ਹੁਣ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੀ ਬਿੱਦਤਾਂ (ਘਾੜਤਾਂ) ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਘਾਬਰ ਗਏ। ਇਸ ਘਾਬਰ, ਵੱਟ ਤੇ ਦੁਪਿਆਰ ਨੇ ਹੁਣ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਦਲੇਰ ਆਲਿਮੇ ਦੀਨ (ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰੀ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿੱਦਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁਧ ਜਾਇਜ਼ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਬਲ ਵਲ ਭੁਆ ਲਈਆਂ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮਤ੍ਰੇਏ ਭਰਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ, ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਜਮਤੀਲ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ, ਉਹ ਇਕ ਸਨਾਤਨੀ ਮੁਸਲਮਾਣ ਤਾਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਲਾਉਣ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ 1580 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ 1581 ਤਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਦਬਾਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ-ਦਮ ਦੋਪਾਸਿਉਂ ਦਬੋਚਣ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਏਗਾ ਅਤੇ ਇਧਰੋਂ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਾਰਸੂਖ਼ ਦਰਬਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਦੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਵਲ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਫੜ

ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਦਵੀਉਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਪਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਹੋੜਵੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਧ੍ਰੋਹੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਫਿਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਆਜ਼ਮਾਇਸ਼ੀ, ਭਾਵੇਂ ਅਸਫ਼ਲ, ਹੱਲੇ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਨੇ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਧੰਦਾ ਹੁਣ ਠੱਪਣ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਹਤਰੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਤਾਜ-ਤਖ਼ਤ ਹੁਣ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਹਰ ਵੇਲੇ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਤੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦੁੱਖੀ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਭਾਰੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਕਤ ਪੁਆੜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਝਾੜ ਦਿੱਤਾ, "ਇੱਨੇ ਛੇਤੀ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰਾਗੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ ?" ਜਦ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਅਮਨ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰੱਬ ਦਾ ਜਾਪ ਵਧੇਰੇ ਰਾਸ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜ-ਮਾਤਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਕਬਰ ਮਦਰੱਸੇ ਦੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਪੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮੁਰਾਦ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦਿਆ ਦਸਿਆ, "ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ।"

ਸੋ, ਇਉਂ ਇਕ ਯਸੂਹੀ ਪਾਦਰੀ ਮੁਗਲੀਆ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸਚਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਮੁੜ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਉਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗ਼ੁਸੈਲ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ ਸਾਹਵੇਂ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਨ ਬਦਲੇ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਸੰਗਸਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਲੈਂਦਾ। ਚੰਗੇ ਭਾਗੀਂ, ਉਹ ਸੁਖੀ-ਸਾਂਦੀ ਆਪਣੇ ਉਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਸਮੇਤ ਮੁੜ ਆਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਦਰਸ਼ਕ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਜ਼ਕਰਾ-ਨਵੀਸਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ

ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰੀਖਕ ਸੀ ਜੋ ਸੰਤ-ਸੁਭਾ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨੇ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਮਲੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਧ ਥਾਂ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀ; ਇਸ ਲਈ ਆਓ ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਂਦਿਆਂ, ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਬਿਆਨ ਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਲਈਏ।

ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਉਹਦੀ ਪਰਵਾਹ ਇੱਨੀ ਕੁ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਿੱਨੀ ਕੁ ਕਿ "ਇਕ ਬਾਜ਼ ਇਕ ਮੱਛਰ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ"। ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਦੋਸਤਾਨ੍ਹਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ 'ਪਧਾਰਨ' ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਫੱਸਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਡਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ; ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਜੰਗ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਅਕਬਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸਦਾ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਵੀ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਸੈਂਕੜੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਾਂਘਿਆਂ ਉਤੇ ਛਡ ਕੇ, ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫ਼ੜੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਤਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸਸਤੀ ਫ਼ਤਹ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਇਸ ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਕਾਬਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਵੀ ਮਸਲਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਘਰ-ਬੈਠੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਘਟ ਨਜਿੱਠਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਦੁੱਧ-ਭਰਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੋਕਾ, ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਕੇ, ਆਪ ਉਹਨੇ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੋਘ ਨਾਲ, ਕਾਬਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਇਉਂ ਗਲੇਫ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਸਮਾਚਾਰ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕੇ ਹਨ; ਲਾਇਕ ਮਾਲ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ੱਕ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਕੋਈ ਗੱਲ "ਹੋਣੀ" ਜਾਂ "ਮੌਕੇ" ਉਤੇ ਨਾ ਛੱਡੀ ਗਈ। ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ

ਵਿਚ ਰੱਖਿਅਕ ਸੈਨਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਸਲੀਮ ਤੇ ਮੁਰਾਦ, ਅਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਉਸਤਾਦ, ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਿਆ। ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਬੇਗਮਾਂ ਅਤੇ ਚੋਖਾ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਲ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਊਠਾਂ ਉਤੇ ਲੱਦ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਹਸਬ-ਮਾਮੂਲ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਚਿੱਟਾ-ਦੁੱਧ ਸ਼ਾਮਿਆਨਾ ਰਾਜਧਾਨੀਉਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਪਰ੍ਹੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵੱਡੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਤੰਬੂ ਇਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀ ਐਨ ਉਸੇ ਰਵਾਇਤੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਚੰਗੇਜ਼ ਨੇ ਸੋਚੀ ਤੇ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਰੋਮਨ ਕੈਂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੌਂਡ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ! ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਰ ਦਲ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਨ। ਰਾਤੀਂ ਉੱਚੇ ਖੰਭੇ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਸ਼ਾਲ ਬਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਰਾਰ-ਪਾਰ ਖਿੰਡਿਆਂ-ਪੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਸਦੀ ਅਤੇ ਗੜਬੜ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ।

8 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1581 ਨੂੰ ਕੂਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਦਿਨ ਚੀਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਰਖੇ ਗਏ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਸੀ ਜੋ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਦਿਨ ਦੇ ਕੂਚ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਿਣਤੀਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਰਕਬੇ ਕੱਢਣ ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਲਗਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਕਫ਼ਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵਜਦੇ ਇੱਕੋ ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ, ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼-ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ, ਸ਼ਾਹੀ ਜਲੂਸ ਵਾਂਗ ਮਾਰਚ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਹਾਥੀ, ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼, ਬਲਮ-ਬਰਦਾਰ ਤੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ; ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਰਾਰ-ਪਾਰ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ! ਹਰ ਹੀਲੇ, ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਸਵਾਰ-ਫ਼ੌਜ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਯਸੂਹੀ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਲਈ ਉਥੇ ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਿੰਨੀ ਅਸਚਰਜ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਰਗੇਦਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਈ। ਫਿਰ, ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਇੱਨੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅੰਨ ਮਹਿੰਗਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਰਸਦ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਏਜੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਅੰਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਟੈਕਸ ਮਾਫ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਰਹੱਦ ਟਪਦਿਆਂ ਹੀ, ਇਕ ਹੋਰ ਤਰਤੀਬ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਾਹ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਜਾਂ ਟਾਕਰੇ ਦੀਆਂ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮੁਹਰੈਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਰਸਦ ਦਾ ਮੁਲ ਤਾਰਨ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਖਾਧ-ਖ਼ੁਰਾਕ ਚੰਗੀ ਰਹੀ। ਹਾਂ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ, ਅਕਬਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲੰਘਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਦੀਆਂ-ਨਾਲੇ ਆਮ ਸਨ। ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਫ਼ਰਮੈਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਗੇਤੇ ਹੀ ਘਲ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹੰਦਸ (ਐਨਜੀਨੀਅਰ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਸੀ; ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਐਨਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਹੁਣ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੇਗਾ। ਦਰਿਆ ਟੱਪਣ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਵੀ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ; ਅਤੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਇਹ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਟੁੱਟ ਹੀ ਨਾ ਜਾਣ। ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਮੁਖ਼ਬਰ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਮੁਹਰੈਲ ਦਸਤੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਲੰਘ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰੜਾ ਜ਼ਬਤ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੋਨੀਪਤ ਲਾਗੇ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਲਈ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚੀ ਜੋ ਫੜ ਲਈ ਗਈ। ਰਾਜ-ਧ੍ਰੋਹੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀ ਇਹ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ੀਰਲੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਜਾਅਲੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਇਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਖੜੋ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਉਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਲਪਨ ਦੀ ਗੁਮਨਾਮ ਮੁਨਸ਼ੀਗੀਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤ ਵਿਖਾਏ ਗਏ। ਉਹਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਸਬੂਤ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਟੰਗ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਇਕ ਇੰਨਾ ਲਾਇਕ ਮਾਲ-ਅਫ਼ਸਰ ਸਦਾ ਲਈ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ — ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹੁਣ ਤਾਂ ਬੀਜ ਹੀ ਨਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਜਾਣਿਆ

ਕਿ ਖੇਡ ਹੁਣ ਮੁਕ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸਖ਼ਤ ਹਨੇਰੀਆਂ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਰੋਕ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਸਮ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਇੱਕੋ ਇਕ ਯੋਰਪੀਨ ਨੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖੀਆਂ। ਯਸੂਹੀ ਭਾਵੇਂ ਉਲਾਂਘੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੇਸਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਾ ਰਿਹਾ; ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਭੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨਾਲ, ਅਕਸਰ, ਧਾਰਮਕ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਸਫ਼ਲ ਵੀ ਜਾਪੀਆਂ। ਯਸੂਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਰਜ਼, ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਅਵੇਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਦੇ ਕਾਬਲ ਮੁੜ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇਹਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ੁਭ ਮੌਕਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਿਤੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਭੁਲ ਹੀ ਨਾ ਜਾਏ, ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੇ ਈਸਾ ਦੇ ਰਹਿਮ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਹਿੰਮ ਹੁਣ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਉਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਨਾਮੁਮਕਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਦਿਨ ਰੁਕਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਸੇ (ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ), ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ੁਗਲਾਂ ਲਈ ਚੋਖੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹਨੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪੱਲਾ ਨਾ ਫੜਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਪਾਦਰੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਜਿਥੇ ਹੋ, ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਜਾਓ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਹ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ, ਬਦਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇਰੀ ਤੇ ਉੱਚੇਰੀ ਹੈ।" ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਜਵਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਨੀਤੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਖਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਲਈ ਕੋਈ ਖੁਣਸ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, ਮੁਰਾਦ, ਨੂੰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੌਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਅਰੜਪੋਪੋ ਦੀ ਪਰੀਛਿਆ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਗਿਰਦ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੰਟੇ ਧਾਰਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਯੋਰਪ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਦਿਆਂ ਬਿਤਾਏ। ਗਲੋਬ ਉਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਸਬਤੀ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਆਤਮਕ

ਸੰਤਾਨ ਬਾਰੇ ਲੰਮੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਆਖ਼ਰਿਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ 'ਨੇਮ' ਤੇ ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਸੁਆਲ ਛੇੜ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਹਸਤੀ ਬਾਰੇ ਟਪਲਾ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਤਾਂ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸੁਵੱਖਤੇ ਹੀ ਉਠ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ, ਤਰਖਾਣੇ-ਅੱਢਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਅਗਿਣਤ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦਾ।

ਉਧਰ ਭੈ-ਭੀਤ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਸਹਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਚਾਚਾ, ਫ਼ਰੀਦਨ ਖ਼ਾਨ, ਨੇ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੇ ਬੁਤ-ਪੂਜਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਇੱਜੜ ਆਖ ਕੇ ਮਖ਼ੌਲ ਉਡਾਇਆ। ਉਹ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵਧੀਆ ਚਲਨ ਤੇ ਲਿਆਕਤ ਤੋਂ ਯਰਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਸਾਹਵੇਂ ਡੱਟ ਜਾਣ ਲਈ ਤੜਿੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ, ਅਕਬਰ ਅਗੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਖੱਪਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਘਟ ਸਨ; ਦੂਜੇ ਕੁਝ ਬਦਸ਼ਗਣੀਆਂ ਕਾਰਨ, ਲਾਂਘਾ ਵੀ ਦੋ ਵਾਰੀ ਮਨਸੂਖ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਬਹੁਤ ਖਿੱਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਫ਼ੌਜ ਆਖ਼ਿਰ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਰਾਹ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤਕ ਰੁਕ ਗਿਆ; ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ ਸੀ; ਪਰ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਹੁੱਝਕਾ ਲਗਾ ਸੀ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ 'ਸੈਨਾਪਤੀ' ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਸਜਰ-ਸਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਆਵੰਦ ਨੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮੁਗ਼ਲ ਚਾਲਾਂ ਚਲੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ — ਸੱਜੇ, ਖੱਬੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ — ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਲਾਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਲਈ ਸੀ। ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਹਾਥੀ ਖਲ੍ਹਾਰੇ ਸਨ। ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਰਖਣਾ ਇਕ ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਲਿਤਾੜ ਦੇਣ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਹਾਥੀ ਕੁਝ ਸਹਿਮੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਗਿੱਝ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਟ-ਫੇਟ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਸਤ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਛਾਣਦੇ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ, ਕਾਬਲ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਲਾਂਘੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਤਕੜਾ ਦਸਤਾ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਨੇ ਮਗਰਲੀ ਗਾਰਦ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਕੂਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਜ਼ੂਰਾਂ ਤੇ ਸਫ਼ਰਮੈਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਚੋਖੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ 9 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ, ਬਾਬਰ, ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਬਲ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਕਿਮ ਤਾਂ ਨੱਠ ਕੇ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਤ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਖਿਆ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆਣ ਲਈ ਇਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਉਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਚੁਕਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਓ-ਦਾਦੇ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲਾਲੀਆਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਵਿਚੋਲਣ ਬਣ ਕੇ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦਾ ਰਾਜ ਮੋੜਨ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਉਤੇ ਪਛਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਅਕਬਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਨਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਤੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾਂ ਵੀ ਨਾ ਲਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਕਾਬਲ ਜਾਂ ਕਿਥੇ ਰਹੇਗਾ। ਹਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦੇ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਆ ਜਾਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਰਹਿਮ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ।" ਅਕਬਰ ਉਹਨੂੰ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ, ਭੁੱਖਾ ਮਾਰ ਕੇ ਈਨ ਮੰਨਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਉਹਨੇ ਇਉਂ ਹੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਮਾਮਲੇ ਇਉਂ ਨਜਿਠ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਤਾ, ਤਰਸ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੁਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਨ; ਪਰ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਉਸ ਭਾਰੀ ਤੇ ਕਲਾ-ਪੂਰਤ ਅਮਲੇ-ਫ਼ੈਲੇ ਤੇ ਲੱਟੇ-ਪੱਟੇ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੱਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਪੁਜਤ ਤੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਢੰਗ ਢਾਲ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਅਚੇਤ ਹੱਲਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਬਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਵੈਰੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਉਸ ਸੋਘ ਤੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਠੇਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਕੇਵਲ ਅਕਬਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਤਾਜ-ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਲਈ ਵੀ ਮਾਰੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੰਨੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ, ਉਂਜ ਵੀ, ਪਹਾੜੀ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਤੇ ਅਤਿ-ਲੁੜੀਂਦੀ ਵੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਰੀ ਲਾਉ-ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ, ਮਜ਼ੇ ਮਜ਼ੇ, ਮਾਰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਚੁਸਤ ਤੇ ਲਾਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਸ ਸਰਤ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਾਬਲ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਉਤੇ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਿਆਸ ਪਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਸੋਭਾ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸਪੇਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗੀ।" ਅਸਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਇਕ-ਸੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਅਕਬਰ ਯੋਰਪੀਨ ਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਗੰਢਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਯੋਰਪ ਵਲ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਜਿਹਾ ਮੰਤਵ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪੋਪ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਉਸ ਵਫ਼ਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ। ਸੱਯਦ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਐਕੂਆਵਿਵਾ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਤੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਹੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਯਸੂਹੀ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਮੰਨਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਫ਼ਦ ਗੋਆ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਸੱਯਦ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਜੋ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਦੋਦਲੀਲੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਨੱਠ ਕੇ ਦੱਕਨ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਮਾਮਲਾ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਾਟ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਐਬੇਸੀਨੀਆ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੈਦੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਖੱਕ-ਟੁਟ ਕੇ 1600 ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਐਕੂਆਵਿਵਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਆਸਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚੁਕਿਆ ਮਿਸ਼ਨ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਈਸਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਪਰੇਰਿਆ ਕਿ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਖਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਅਕਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਰੀ ਆਦਰ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਚੇਤੇ

ਕਰਾਇਆ ਜੋ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਇੰਜੀਲ ਤੇ "ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਜਿਲਦ ਕੁਰਾਨ" ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਜੀਲ ਲਈ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁੱਛ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਉਦਾਸ ਜਹੀ ਮੁਸਕਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਮਿੱਠਾ ਤਾਂ ਉਹ, ਸਦਾ ਵਾਂਗ, ਹੁਣ ਵੀ ਸੀ (ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਉਹਨੂੰ 'ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ), ਪਰ ਉਹ ਮੁੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਕਾਬਲ-ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਸਾਲ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾ ਲਈ ਅਤੇ ਲਾਟ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਪਰੇਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਗਾਰਦ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮਈ, 1583 ਵਿਚ ਗੋਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਧਾੜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ); ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਉਹ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸਹਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਯੋਰਪ ਵਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਵਫ਼ਦ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਠੁਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸੇ ਸਾਲ (ਭਾਵ 1583 ਵਿਚ) ਯੋਰਪ ਵਲੋਂ, ਐਤਕੀਂ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ, ਕੁਝ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਹੋਈ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸਾਡੇ ਦੂਰ-ਵਸੰਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਅਲਿਜ਼ਬੈਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ "ਸਭ ਤੋਂ ਅਜਿੱਤ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤਕੜਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ" ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਬੋਧਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਗੰਢੇ ਗਏ, ਭੇਜੀ ਗਈ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਇਕ ਵਪਾਰੀ, ਜਾਨ ਨੀਊਬਰੀ, ਨੂੰ ਏਲਚੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ; ਪਰ ਉਹਦੇ ਸਆਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਰੀਕਾਰਡ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਮਲਕਾ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਏਲਚੀ, ਜਾਨ ਮਿਲਡਨਹਾਲ, ਨੂੰ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਰਿਆਇਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਦਾ ਸੁਆਗਤ ਬੜੀ ਛੱਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲ-ਪੀਲੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੋਰ ਤੇ ਮੁਖ਼ਬਰ ਆਖ ਕੇ ਲਾਨ੍ਹਤਾਂ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮਿਲਡਨਹਾਲ ਨੇ ਯਸੂਹੀਆਂ ਉਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਅਮਲੇ ਨੂੰ, ਉਹਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਲਈ, ਵੱਢੀ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਦੋਸ਼ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਿੰਨੀ ਨੀਚ ਤੇ ਬੇਸੁਆਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਕਬਰ ਤੇ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਗੱਲ-ਕਥ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੂਚਕ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ 1582 ਦੇ ਹਾਲ ਵਾਚ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਬਾਦਤਖ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮਾਂਦੀਆਂ ਪੈ

ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਕਾਬਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਮੁਕਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਇਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਯਸੂਹੀ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਿਆ । ਖ਼ਾਲੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਉਹ ਇਮਾਰਤ ਹੀ ਢੁਆ ਦਿੱਤੀ ।

ਸਭ ਜੁਸ਼ੀਲੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀਏ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਖੇਵੇਂ ਤੰਗ ਤੇ ਤੁਰਸ਼ ਹੋ ਗਏ । ਪਰ ਅਕਬਰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪਹਿਲ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੁੱਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਲਿਆਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਏਸ਼ਿਆਈ ਵੱਡਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿੱਤਣ ਤੇ ਲਿਤਾੜਨ ਵਾਲੀ ਰੀਤ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਤਾਕਤ ਆਸਰੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਲਤਨਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੱਵਸ਼ ਹੀ, ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ, ਇਕ ਇਕ ਸੂਬਾ ਵਧਾ ਕੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਤੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਭਾਰੀ ਅੜਿੱਚਣ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਸਾਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦੇਵੇ ?

ਉਹ ਪਤਾ ਲਗੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਦਿਸੀ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਚੰਗੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਸਨ। ਇੰਜੀਲ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਜਿਹੜੀ ਖਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਇਸਾਈ-ਮਤ ਵਲੋਂ ਪਈ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਸੰਭਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸੂਚਕ ਜਾਪੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਲਈ ਨਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਹਨੇ ਝਟ ਤਾੜ ਲਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਆਸ, ਜੇ ਉਹ ਕਦੇ ਰਖ ਵੀ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਨਿਕੰਮੀ ਜਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗੀ ! ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੀਖਣ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸੀ । ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਲਤ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜੋ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਈਸਾਈ

ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਉਦੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਰਾਜਸੀ ਹੈਂਕੜ, ਹਿਰਸ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਜੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਮਲੀਆ-ਮੇਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜਾਏ ? ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਮੁਖ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ, ਘਟੋ-ਘਟ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ, ਅਪਣਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਸਵਾਰ ਰਿਹਾ।

ਉਹਦੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ, ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਆਲਿਮੇ ਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਬਾਰਕ, ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬੀਜ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਨਿਰਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੀਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਬਣੇ। ਬੀਜ ਹੁਣ ਫੁਟ ਪਿਆ। ਅਕਬਰ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖਾਂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ, ਆਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਲੁੜੀਂਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ? ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਰੱਬ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਲਈ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰ ਅਕਬਰ, ਇਸ ਦੈਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਸੰਸਾਰੀ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਹੁਣ ਲਈ ਉਹਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਆਖ਼ਿਰ 1582 ਵਿਚ, ਇਸ ਚਿਰ-ਸੋਚੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਫਲ ਲਗਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਧਰਮ, "ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ" (ਦੈਵੀ ਧਰਮ), ਸਾਜ ਲਿਆ; ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਪਰੋ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਾਬਲ-ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਫ਼ਸਤਾ ਵੱਢਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸੰਭਵ ਹੱਲੇ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਹਟ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਤਕੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਹਰ ਸੰਭਵ ਵਿਰੋਧਤਾ ਮਸਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਆਮ ਜਲਸਾ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਅਣਬਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ, "ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ 'ਇਕ' ਵੀ ਹੋਣ ਤੇ 'ਅਨੇਕ' ਵੀ ਰਹਿਣ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਗੁਆਇਆ ਜਾਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਚੰਗੇਰੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਬਾਨ੍ਹਣੂ

ਬੱਝ ਜਾਏਗਾ ।"

"ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ", ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਕ ਅਸਫਲ ਤਜਰਬਾ ਸੀ; ਤੇ ਇਹਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਯਕੀਨੀ ਵੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕੋਈ ਸਦ-ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਗੁਮਰਾਈ ਜਾਂ ਅਲਗ਼ਰਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਘ੍ਰਿਣਤ ਉਪਜ ਹੈ। ਇੱਨੇ ਸਰਲ ਧਰਮ ਲਈ ਧੁੰਦਲਾ ਤੇ ਫੋਕਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਮਿਹਣੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪਰਤੱਖ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਭਾਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ "ਦੀਨ ਦਾ ਮੁਖੀ" ਵਾਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਰਤੱਵ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਆਪੇ ਸਹੇੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸ੍ਵੈ-ਵੱਡਿਆਈ ਜਾਂ ਚਤਰਾਈ ਹੀ ਵੇਖੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸ ਧਰਮ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ ਹੈ! ਜਿਹੜਾ ਅਕਬਰ, ਹੁਣ ਤਕ, ਆਪਣੇ ਵੱਡਕਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਰਵਾਦਾਰੀ (ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ) ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਪ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਵਿਰੁਧ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੇ ਉਚੇਚੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਰਵਾਦਾਰੀ (ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ) ਨੂੰ ਦਾਗ਼ਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸ਼ੁਭ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹਮੈਤੀ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਗੱਤਰੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਨੂੰ ਕੈਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਸਭ ਬਿਗਾਨੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੇਤੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਾਰਸ ਦੀ ਮਤ ਅਜਿਹੀ ਭੌਂ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਦੇ ਮਗਰ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਜੰਮਿਆ, ਪਲਿਆ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਧਾਰਮਕ ਪਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਉਹਦੀ ਘਿਰਣਾ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1595 ਵਿਚ ਯਸੂਹੀ ਪਿਨਯੈਰੋ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਮਸੀਤ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁਰਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅਸਤਬਲਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪੇ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਪਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਰੱਬ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜੈਨ ਮਤ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ।" 'ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ' ਦੇ ਪਰਚਲਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਚੁਗਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਜੋ

ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ, ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਭੋਲ ਹੀ, ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਦੇ ਮਨ-ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਗੁਮਾਨ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਉਹਦੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਤੇ ਜ਼ਮਾਨਾਸਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰੇਰ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜਗੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੋਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਯੋਰਪ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ! ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨੱਤ ਦੀ ਘਟੋ-ਘਟ ਬਾਹਰਲੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਏਕਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ਜਿਹਦੀ ਪੈਰਵੀ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਜਾਂ ਅਨਾੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਲਤਨੱਤ, ਅਜੇ ਵੀ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਿੱਨੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੱਕਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਵੀ ਕੁਝ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਲਚਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਪੇ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਹਾਕਿਮ ਵਜੋਂ, ਉਹਦੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਇਬ ਸਦਾ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਣਿਆ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਭੇਜੇ ਤਿੰਨੇ ਜਰਨੈਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਪਏ। ਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਬੀਰਬਲ ਸੀ ਜੋ ਅਕਬਰ ਦਾ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਇਤਬਾਰੀ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜੀ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਵੀ, ਮਖ਼ੌਲੀਆ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਗ਼ਲਤ ਕੂਚ ਕਾਰਨ, ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਦੱਰਾ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਅਚਾਨਕ ਹੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੀਰਬਲ ਦੀ ਮੌਤ ਉਹਦੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਬੀਰਬਲ ਇਸ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਬੀਰਬਲ, ਉਹਦਾ ਪਿਆਰਾ ਬੀਰਬਲ : ਉਹਦਾ ਰੌਣਕੀ ਸਾਥੀ, ਜਿਹਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ; ਉਹ ਬੀਰਬਲ ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਣਾ ਘਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ; ਉਹ ਬੀਰਬਲ ਜੋ ਇੱਕੋ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ, "ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ", ਅਪਣਾਅ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਪੜਾ ਵਲ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਮਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ, ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਹਿਣੀਆਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। 1589 ਦੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਉਹ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਹੋਰ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਲਗ ਪਗ ਹਿਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ ਜਿਹਨੇ

ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਗੰਢਿਆ ਸੀ; ਨਾਲੇ ਜੋ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਚਤੌੜ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਮੌਤ ਟੋਡਰ ਮਲ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਕੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਇਤਬਾਰੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ।

1591 ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਜਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ, ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ, ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਇਹਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਖੇ, ਬੈਰਮ ਖ਼ਾਨ, ਦੇ ਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ, ਅਬਦੁਰਹੀਮ, ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉੜੀਸਾ ਵੀ ਸਲਤਨੱਤ ਦੇ ਪੇਟੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।

ਹੁਣ ਬਸ ਦੱਕਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਰੁਅਬ ਹੁਣ ਇੱਨਾ ਪ੍ਰਬੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੱਕਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਉਹਦੇ ਅਧਿਰਾਜ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ੱਕਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ। ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਨਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਅੱਡੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਹੁਣ ਫਿਰ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਯਸੂਹੀ ਮਿਸ਼ਨ 1591 ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸਫਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸ਼ਨ ਮੰਗਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਪਾਦਰੀ ਜੇਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ, ਅਕਬਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਘਟੋ ਘਟ ਤੇਈ ਵਰ੍ਹੇ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ; ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਤੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਜਿੱਨੀ ਮੂੰਹ-ਲਗਣੀ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਨਾ ਇਤਬਾਰ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਐਕੁਆਵਿਵਾ ਤੇ ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ। ਮਗਰਲੇ ਯਸੂਹੀ ਏਲਚੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਨੇ ਹੀ ਜੁਸ਼ੀਲੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਤੀਬਰ ਸੋਝੀ ਵੀ ਰਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਓੜਕ ਤਿੰਨੇ ਮਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਉਦੇਸ਼, ਭਾਵ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ, ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ।

ਦੱਕਨੀ ਮਨਸੂਬੇ ਲਈ ਚਾਲ ਇਹ ਚਲੀ ਗਈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਏਲਚੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜਿੱਠਣਾ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਅਹਿਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ-ਯੋਗ ਖਾਂਦੇਸ਼ (ਜਿਹਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਸੀ) ਤੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਸਨ ।

ਏਲਚੀ ਜਦੋਂ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁੱਵਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਇਕ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਤੁਹਫਾ ਲੜਾਈ ਦੇ ਏਲਾਨ ਲਈ, ਮੰਤਵੀ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ, ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਜੇਤੂ, ਅਬਦੁਰਹੀਮ, ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ । ਪਰ, ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ਮੁਰਾਦ, ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ, ਖ਼ਾਹ-ਮਖ਼ਾਹ, ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਰਾਦ, ਜਿਹਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਆਗਿਆ-ਕਾਰੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਉਸਤਾਦ, ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਐਬ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਖ਼ੁਦ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚ ਗੜੂੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਫੁਲਵਾੜੀ ਜਾਂ ਆਥਣ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਣ ਦਾ ਪੱਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੀ ਬਲਵਾਨ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ, ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ, ਨਸ਼ੇ-ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਂਇਆਂ ਅਫੀਮ ਨਾਲ ਗਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਅਫ਼ੀਮ-ਰਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੇ ਇਸ ਐਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ, ਕਦੇ ਵੀ, ਸਵਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਪੱਕੇ ਨਸ਼ੱਈ ਸਨ।

ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਚਾਂਦ ਬੀਬੀ ਨੇ ਰੀਜੈਂਟ (ਰਾਜ-ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ) ਵਜੋਂ ਇਹਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੱਲ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਦੁਰਗਾਵਤੀ, ਵਾਂਗ ਇਕ ਸੂਰਮਾ ਇਸਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੀ ਚਾਂਦ ਬੀਬੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਇੰਨੀ ਤਕੜੀ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਲਈ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਮਝੌਤੇ ਉਤੇ 1596 ਵਿਚ ਦਸਖ਼ਤ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ, ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਲੀਮ, ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਰੱਵਈਏ ਤੋਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਪਲੇਗ ਨੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਨੂੰ, ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰੀ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਦੇਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੌਸਮੀ ਬਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਗਿਝ ਗਿਆ ਸੀ

ਅਤੇ ਵਸਨੀਕ ਇੱਨੇ ਸ਼ਾਕਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਦਾ ਬਸ ਮਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ; ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕਾਲ ਦੀ ਘੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਤੁੱਛ ਸੀ।

ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਹਿਰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਈਸਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਲੋਂ-ਮਨੋਂ ਨਾ ਸੁਣਨ-ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ, ਰੱਬੀ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਰੋਂ-ਪਾਰੋਂ ਫੜੇ ਕੁਝ ਨਿਥਾਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਪਤਿਸਮਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਤੱਸਲੀ ਹੋਈ!

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਫ਼ਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਧਰਵਾਸ ਨਾਲ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਗ਼ਜ਼ਬ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤਾੜਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ। 1597 ਦੇ ਈਸਟਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਅਕਬਰ ਸੂਰਜ-ਦਿਵਸ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ। ਮਹਿਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ, ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ, ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਿਘਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੋਨਾ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਢਲ ਕੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਗ ਤੁਰੇ।

ਜਦੋਂ ਮਹਿਲ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਕਬਰ ਜੈਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਸਮੇਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਹਾੜ ਦੇ ਹਵਾ-ਪਾਣੀ, ਹਰਿਆਵਲ, ਫੁੱਲਦਾਰ ਬੂਟਿਆਂ, ਬਾਗ਼ਾਂ-ਬਗ਼ੀਚਿਆਂ, ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ।

ਪਰ ਉਧਰ ਦੱਕਨ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਇੱਨੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਭਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਮਈ, 1599 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਰਾਦ ਸਰਸਾਮ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਗਰਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ, ਦੱਕਨ ਵਲ ਮੁਹਾਰ ਮੋੜ ਲਈ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਨੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਾਨਿਆਲ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਚਾਂਦ ਬੀਬੀ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਬਚਾਈ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਅੰਦਰ-ਘਿਰੇ-ਹੋਇਆਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਬਾਗ਼ੀ ਧਾੜ ਨੇ ਚਾਂਦ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਸਤ, 1600 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਾਨਿਆਲ, ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣਹਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦੱਕਨ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਾਕਮ ਵੀ ਮਿਥ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਰਾਦ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਹਾਰ ਜਾਪਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਦਾਨਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲਣਾ

ਸੀ। ਨਾਲੇ ਦੱਕਨ ਅਜੇ ਫ਼ਤਹ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ !

ਖ਼ਾਂਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਦੀ ਮਹਾਨ ਗੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਤਕੜੀ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੱਕਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਦੱਰੇ ਤੇ, ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਦਾ ਮਾਨੋ ਇਕ ਕੁਅਬਦਾਰ ਛੱਤਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤਾਕਤ ਅਥਾਹ ਸੀ। ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਨੌਂ ਸੌ ਫ਼ੁਟ ਉੱਚੀ ਚਟਾਨ ਦਾ ਇਹ ਭਾਰੀ ਥੇਹ ਤਿਹਰੀ ਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਵੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੋਟੀ ਉਤੇ 60 ਏਕੜ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪੱਬੀ ਵਿਚ, ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਤਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਦਸ ਸਾਲ ਲਈ ਰਸਦ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾ ਸੀ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 34,000 ਬੰਦੇ ਇਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਸਨ ਅਤੇ 25,000 ਮਨੁੱਖ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਬਾ ਨਾਲ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ, ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਤਿਕਥਿਤ ਹਨ। ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ, ਦੋ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਸਿੱਧੇ ਟਿੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਤੌੜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵੇਲੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਫ਼ਰਮੈਨੀ ਤਰੀਕੇ ਇਥੇ ਅਕਾਰਥ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਮੁਗਲੀਆ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਉਥੇ ਅਸੀਰਗੜ੍ਹੀਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਸੌ ਤੋਪਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰਾਖਵਾਂ ਬਰੂਦ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਸਨ।

ਘੇਰਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਧੇ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਇਕ ਐਬੇਸੀਨੀਅਨ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਸੂਰਬੀਰ, ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਈ ਵਿਚ ਘੇਰਾ-ਪਾਊਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਹਾਲ ਘੇਰੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ, ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ, ਡੂਜੈਰਿਕ, ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਯਸੂਹੀ ਬਿਆਨ ਹਨ। ਜੈਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਘੇਰੇ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ, ਸੌ ਵਿਸਵੇ, ਉਸੇ ਦੇ ਨੋਟ ਵਰਤੇ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਫਿਰ

ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ ਨੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਝੂਠ-ਮੂਠ ਦੇ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਹਨ। ਕੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਸੀਰਗੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵਬਾ, ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ, ਪਈ ਸੀ? ਡੂਜੈਰਿਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਨ-ਘੜਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਿਪਤਾ ਕਾਰਨ, ਜਾਂ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੁੰਝਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਟੁਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਵਲ ਇਕ ਏਲਚੀ ਘਲਿਆ ਜੋ ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਅਕਬਰ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਐਬੇਸੀਨੀਅਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਮੁਕੱਰਬ ਖ਼ਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ, "ਜੇ ਗੜ੍ਹੀ ਤੇ ਦੇਸ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰ ਈਨ ਮੰਨ ਲਏਗਾ।" ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਤਦ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੋਕਾ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ, ਮੈਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇ।" ਬਹਾਦਰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਮੁੜਨ ਜੋਗਾ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਬੁੱਢਾ ਐਬੇਸੀਨੀਅਨ ਜਰਨੈਲ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਕਾਹਲ ਸੀ। ਆਗਰਿਓਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਬਾਰੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਉੱਤਰ ਵਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਯਸੂਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਟੋਹ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਭਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਸਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਵੱਢੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਨੇ ਝਟ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵਿਖਾਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਖੇ ਗੰਢ ਲਏ ਗਏ। ਬੁੱਢੇ ਐਬੇਸੀਨੀਅਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ਹਿ-ਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਲਾਜ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੌਣ ਤਿਆਰ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਚੀਖ਼ਿਆ ਤੇ ਚਿੱਲਾਇਆ, "ਓਏ! ਰੱਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੀਵੀਂਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ!" ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ, ਮੁਕੱਰਬ ਅਕਬਰ ਦੇ ਡੇਰਿਉਂ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਰੱਬ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਨਾ ਵਿਖਾਏ! ਜਾ, ਚਲਾ ਜਾ ਹੇਠਾਂ, ਬਹਾਦਰ ਕੋਲ ਜਾ, ਤੇ ਉਸ ਵਾਂਗ ਤੂੰ ਵੀ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦੇ!" ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਪਾਣੀਓ-ਪਾਣੀ ਹੋਇਆ ਨੌਜੁਆਨ, ਵਾਪਸ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ

ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਖੋਭ ਕੇ, ਉਥੇ ਹੀ ਚਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਓ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਸ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਖ਼ਫ਼ਣ ਮੰਗਵਾਇਆ, ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲਿਆ। ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਉਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਬਾਂਧ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ, 1601 ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਅਜਿੱਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਗ਼ੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਆਖਿਆ। ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਛੁੜਾਈ, ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਫ਼ਤਹ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਤਰੀਕਾ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੱਕਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਕੀਮ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਨੀ : ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣਾ ਵੇਲਾ ਟੱਪਾਅ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਜੇ ਦੱਕਨ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਅੰਤਮ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਸੱਟਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਾਹਕੇ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵਲੂੰਧਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਵਾਰਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਜਾਪੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹਨੇ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਦੁਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਕਿੰਨੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ-ਵਾਕ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸੱਚ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ! ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਲੀਮ, ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ !! ਪਰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਹੀ, ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਡਾਢੀ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸੱਟ ਮਾਰਨੀ ਸੀ ?

ਸਲੀਮ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪਿਓ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਜੀਅ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਹਨੇ ਆਪ ਇਸ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿਣਾ ? ਉਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈਂਕੜੀ ਤੇ ਬੇਸਬਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਪਰ ਸਲੀਮ, ਫਿਰ ਵੀ, ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਨਸ਼ਰਾਟੇ ਦਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ, ਮੁਰਾਦ, ਜਿਹਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ, ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ, ਇਕ ਗਿਆ-ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਨੱਸ਼ੇਈ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਮਰ ਵੀ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ, ਦਾਨਿਆਲ, ਜਿਹਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦੱਕਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮਿਥਿਆ ਸੀ, ਸਭ ਜਤਨਾਂ ਤੇ ਪਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਹੀ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ੋਰੀ ਹੁਣ ਪਾਗਲਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀਪੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੋਰੀ-ਛੁਪੀ ਮੰਗਵਾ ਲੈਂਦਾ। ਇਹਨੇ, ਉਹਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰਸਾਮ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਐਬ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਇਹਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਹਮਦਰਦ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਇਕ ਵੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਨਿੱਘਾ ਪਿਆਰ ਮਹਿਸੂਸਣ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ, 1600 ਵਿਚ, ਇਕੱਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਦੱਕਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਸਲੀਮ ਨੇ ਆਕੀ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੇ ਉਹ ਆਗਰੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੇਅੰਤ ਮਾਲ-ਦੌਲਤ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ! — ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਫੁਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਨੱਸਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਲਾਹਬਾਦ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਦਾਦੀ ਜੋ ਓਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਗਰਿਉਂ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪੋਤਰਾ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਲੀਮ ਅਲਾਹਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ।

ਅਕਬਰ ਜਦੋਂ ਦੱਕਨ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਸਮੇਤ ਆਗਰੇ ਵਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਫ਼ੌਰੀ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਸਲੀਮ ਅਲਾਹਬਾਦ ਮੁੜ ਆਇਆ; ਪਰ ਉਹਨੇ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਡੀਂਗਾਂ ਜਾਰੀ ਰਖੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਤੇ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਮੰਗਾਂ ਮੰਗਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਚਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚਿੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ।

1602 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਦੱਕਨ ਦਾ ਮੁਖ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਮੁਰਾਸਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਭਰੋਸੇ-ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਬਾਗ਼ੀ ਦੇ ਗੋਡੇ ਟਿਕਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਗਰੇ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਭਵ ਘਾਤ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਥੋੜੇ ਕੁ ਹੀ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ। ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਖਿਅੱਕ ਦਲ (ਗਾਰਦ) ਨਾਲ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਅਗਸਤ ਦੀ ਇਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਜੱਥਾ ਕੂਚ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਪੰਜ ਸੌ ਹੱਥਿਆਰਬੰਦ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਸੜਕ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਦਰਕੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੇਰ ਕੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇਕ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨੇ ਇਹ ਸਿਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਫੁਲਿਆ ਨਾ ਸਮਾਇਆ। ਕਤਲ ਦੀ ਇਹ ਗੋਂਦ ਸਲੀਮ

ਨੇ ਹੀ ਗੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਨੇ ਗੰਢਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉਤੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਏ ਹੋਏ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਨਾ ਵੜਨ ਦੇਣ ਦਾ, ਉਹਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ, ਉਹਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਸਿਆ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ "ਅੱਲਾ ਦੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ" ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਮਿੱਤਰ, ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ, "ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਾਨੇਥਨ" (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯਸੂਹੀ ਉਹਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ) ਦੀ ਮੌਤ ਅਕਬਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ੋਕਦਾਇਕ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਇਸ ਜਾਨੀ ਦੋਸਤ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਲ-ਖ਼ਰੀਦ ਹੱਥੀਂ ਇਉਂ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਗ਼ਮ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਗ਼ਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਦਸਤੂਰਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਉਤੇ ਟੰਗ ਕੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੇ ਜਿਥੇ ਮਿਲੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਫੜਨ ਵਿਚ ਉੱਕ ਗਏ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਇੰਨਾ ਨੇੜਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਫੱਟ ਵੀ ਲਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਨੱਠ ਕੇ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਅਕਾਰਥ ਹੀ ਕੁੜ੍ਹਦਾ-ਕ੍ਰਿੱਝਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੁੱਖੀ ਤੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਸੀ। ਕਦੇਂ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ੀ ਪੁੱਤਰ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲਿਤਾੜਨ ਦੀ ਸੋਚਦਾ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਘਰੋਗੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਤੋਂ ਝਿੱਜਕ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਖਿਲਰ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸਲੀਮ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਖ਼ੁਸਰੋ, ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਮਾਇਤੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਘਾ ਸਲੀਮ ਦਾ ਸਾਲਾ, ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਲਾਨੀ, ਟੈਰੀ, ਨੇ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੂੰ "ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ" ਅਤੇ ਬੜਾ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਣਹਾਰੀ, ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਸੰਜਮ ਤੇ ਨਿਰਦੇਈ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ, ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨੇਵਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ, ਬੈਰਮ ਖ਼ਾਨ, ਦੀ ਵਿਧਵਾ, ਸਲੀਮਾ ਬੇਗਮ, ਜਿਹਨੂੰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਆਪ ਅਲਾਹਬਾਦ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਮੰਨਾ ਆਈ। 1603 ਦੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਸਲੀਮ ਨੇ ਆਗਰੇ ਆਉਣਾ ਮੰਨਿਆ।

ਸਲੀਮਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮਾਂ (ਜੋ ਅੱਸੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ) ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਖਣ ਲਈ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ, ਪਰੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ। ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ, ਆਖ਼ਰ, ਉਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਲੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ ਤੇ ਸਤ ਸੌ ਸੱਤਰ ਹਾਥੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਨ ਪਸੀਜ ਗਿਆ। ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੂੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪੱਗੜੀ ਲਾਹ ਕੇ ਸਲੀਮ ਦੇ ਸਿਰ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਘਾਬਰ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਾਰਸ ਮਿਥਣ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਪਰਗਟਾਵਾ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਦੋ ਰੁੱਸੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫੋਕਾ ਜਿਹਾ ਮੰਨੇਵਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਂ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਲ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਸਲੀਮ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਹੋਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਮਾਇਆ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮੰਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੇਫ਼ਾਇਦਾ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨੇ (ਜੋ ਹੁਣ ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਅਲਾਹਬਾਦ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। 1603 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਉਹ ਉਧਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਦੱਸਣ ਤੇ ਵਖਰਾ ਦਰਬਾਰ ਲਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਵਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹਨੇ ਹੁਣ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਈਸਾਈ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਲਈ ਬਾਲ-ਯਸੂਹ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮੂਰਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਬਾਹਰਲੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ (ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਸਲ ਅਵਸਥਾ ਕੌਣ ਦਸ ਸਕਦਾ ਸੀ ?), "ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਲਈ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਸੀ।" ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਮੰਤਵ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਯਸੂਹੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਦਰੀ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੋਰ ਦੀ ਪੂਛ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂਬਾ ਕਢਣ ਲਈ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ-ਤੋੜ (ਤਰਿਆਕ) ਵਜੋਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਸਲੀਮ ਉਤੇ ਅਤੇ ਸਲੀਮ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਦਸ਼ਗਣੀ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਨੇ ਹੀ ਚਮਕਦੇ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਘਾਤਕ

ਭੁੰਮਣਾ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪਿਉ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਓ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ, ਦੀ ਬੁੱਢੇ-ਵਾਰੇ ਕੈਦ ਤੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ।

ਸ਼ੱਕਾਂ-ਸ਼ੁਭਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਇਸ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਰੁਸੇਵਾਂ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਤੇ ਚਿੜ੍ਹੇ-ਹੋਏ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸਲੀਮ ਦੀਆਂ ਡੀਂਗਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ, ਗ਼ਜ਼ਬ ਚੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ। ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਤਾਬਕ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਨੇ, ਉਹਨੂੰ ਲੁੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫੱਸਣੋਂ ਤੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਹੱਕ (ਕਿਉਂਕਿ ਅਫ਼ਵਾਹ ਹੁਣ ਫਿਰ ਗਰਮ ਸੀ) ਖੁੰਝਣੋਂ ਡਰਦਿਆਂ, ਸਲੀਮ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਮੁੱਢ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੱਤੇ-ਕਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ। ਓੜਕ ਉਹਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਤੇ ਈਨ ਮੰਨਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਲੀਮ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ, ਸਭ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰ ਕੇ, ਉੱਨੀ ਕੁ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਘਰੋਗੀ ਲੜਾਈ ਬਸ ਛਿੜਨ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਮਲਕਾ-ਮਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਵਿਚ ਆ ਪਈ। ਹਮੀਦਾ, ਜਿਹਨੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਤਲੀ-ਪਤੰਗ ਕੁੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਭਗੌੜੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਿਸਮਤਾਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਾਹਸੀ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਵਧ-ਫੁਲ ਕੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਵੇਖ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਵਲ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਜੇਤੂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਡੱਟਿਆ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਉਹਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ; ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਰਹਿਮ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਹੁਣ ਦਿਲ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗ਼ਮ ਨੇ ਹਮੀਦਾ ਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਧਰ ਅਕਬਰ ਦਬਾ-ਦਬ ਕੂਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇਹਨੂੰ ਮੱਕਰ ਸਮਝਿਆ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਪਛਤਾਇਆ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਮਰ ਗਈ। ਉਹਦੀ

ਲਾਸ਼ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸੋਗ, ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨਾ ਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੰਦ-ਭਾਗੇ ਸਾਲ (ਭਾਵ 1604 ਵਿਚ) ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਛੋੜਾ ਵੀ ਸਹਿਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ, ਦਾਨਿਆਲ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਭ ਉਮੀਦਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਬਸੰਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਗ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲਗੀਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰਖਣ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਮੰਨੇਵੇ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਵਾਲੀ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਇਉਂ ਆਪਣੇ ਕਸੂਰ ਬਖ਼ਸ਼ਵਾਉਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਚੋਲੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਓੜਕ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਮੰਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਜ-ਭਾਗ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਡਰਦਿਆਂ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਲਾਮਤ ਰਾਹ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ।

ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਸਲੀਮ ਆਗਰੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਮਾਰਚ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਰੇਡੇ ਖਲ੍ਹਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਉਹ ਸੋਨਾ ਤੇ ਹਾਥੀ ਲੈ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਸੌ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ "ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਗੈਲਰੀ" ਜਾਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਸਲੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਡੰਡੌਤ ਕੀਤੀ। ਅਕਬਰ ਉਹਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਤੇ ਵਖਰਿਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਅੰਦਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਬਿਆ-ਘੁਟਿਆ ਗ਼ੁੱਸਾ ਭੜਕ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਚੁਪੇੜ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕੁਪੱਤੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਝਾੜਿਆ ਤੇ ਝਿੜਕਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਲਹਿਜਾ ਬਦਲ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਇੰਨੀ ਸਵਾਰ-ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਇਕ ਨਿਹੱਥੇ ਸਵਾਲੀ ਵਾਂਗ ਆਉਣ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਤੇ ਹਾਸਾ ਉਡਾਇਆ। ਧਰਕੇ ਹੋਏ ਸਲੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੀਝ ਧਰਤੀ ਵਲ ਝੁਕਾਈ ਅਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਡੁੱਬ-ਡੁੱਬਾਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਲੀਮ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਅਫ਼ੀਮ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅਥਰੂਆਂ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਦਮ-ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਟੋਰਾ-ਫੇਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਤੋਬਾ ਤੇ

ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦਰਦੀਲੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਿਲ (ਜੋ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਬਾਅਦ ਸਦਾ ਤਰਸਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਪਸੀਜ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਸਲੀਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਪਰਚਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੱਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀਦਾ-ਦਲੇਰ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਵਾਣ ਲਈ ਜੋ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਇਆ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਨੋਖਤਾਈ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਸਲੀਮ ਉਸ ਤੋਂ ਵਖ ਹੋ ਕੇ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸ਼ੋਖ਼ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਕਬਰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਲੀਮ ਨੇ ਮੁੜ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹਰਕਤ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਹੁਣ ਗੇਣਵੇਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਮਸਾਂ ਸਾਲ ਕੁ ਹੋਰ ਜੀਉਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਰਵੇਂ ਪਿਆਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰੀ ਸੱਟਾਂ ਲਗੀਆਂ। ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਤਲ, ਸਲੀਮ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ, ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਗ਼ਮ ਤੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨਾਲ ਖੱਟਾ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲੱਛਣੀਆਂ ਤੇ ਕੁਵੇਲੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਨੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿਰ-ਸਾਂਭੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਦਾ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ, ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ (ਖ਼ੁਸਰੋ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ ? — ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਪਰ 21 ਸਤੰਬਰ, 1605 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ, ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਛੋਹੀਆਂ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਉਹ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਫੰਧੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ, ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਖੀਰ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ।

ਸਲੀਮ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਕਦੇ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ 'ਅੱਗੇ' ਦੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਤੇ 'ਪਿੱਛੇ' ਦੇ ਪਛਤਾਵੇ ਨਾਲ ਚੂਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਜਾਗਦਿਆਂ ਤੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਤਾਜ-ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵਾਰਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਗੌੜੇ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਰਨ-ਕੰਢੇ ਤਕ, ਉਹ

ਉਸ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਅਜੇ ਵੀ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਕਾਇਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੇਚਸ਼ ਅਕਬਰ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਰ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਖਿੱਝ ਤੇ ਖੇਚਲ ਵੀ, ਉਹਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਗ ਪਈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਉਹਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ। 22 ਅਕਤੂਬਰ, ਸਨਿਚਰਵਾਰ, ਨੂੰ ਪਾਦਰੀ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਯਸੂਹੀ ਸਾਥੀ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਅਕਬਰ ਮਰਨ-ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ਣਗੇ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗਪ-ਸ਼ਪ ਮਾਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਹ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਹਾਲਤ ਬਦਲ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਮਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੌਕਾ ਖੁੰਝਾ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਣ ਤੇ (ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਣ ਤੇ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ), ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਤਕੜੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦਲ ਨਾਲ ਮਹਿੱਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਅਕਬਰ ਹੁਣ ਬੋਲਣੋਂ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਉਹ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮਰਨ-ਕੰਢੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਅਬ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਦਸਤਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਸਜਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਲਵਾਰ (ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ) ਆਪਣੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੈਨਤ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਲੀਮ ਝਟ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਾਹ ਲਏ; ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ; ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਾਜ-ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਬਾਰੇ ਤਸੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

ਮਰ ਰਹੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕੋਲ, ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਜਾਨੀ ਦੋਸਤ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਉਹਦੇ ਵਡੱਕਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ੀ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਪਰਗਟ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵਕਫ਼ਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। 27 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਉਹਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ, ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਆਪੇ ਉਸਰਵਾਏ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਕੰਧ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਦੀ ਅਰਥੀ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਇਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਲੀਮ (ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ) ਨੇ ਮੋਢਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਬਰ ਤਕ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲ ਪਰ੍ਹੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਜਲੂਸ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਸੋਗੀ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਸਨ, ਸ਼ਾਮੀਂ ਬਦਲ ਲਏ ਸਨ।

ਯਸੂਹੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਹਲ ਤੇ ਬੇਨੇਮੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰੀ-ਭਰੇ ਜਾਪੇ। ਈਸਾਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੱਜ-ਧੱਜ ਤੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ (ਜਿਹਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ) ਨਾਲ ਗਿੱਝੇ ਹੋਏ ਪਾਦਰੀ ਇੱਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਜਿਹੇ 'ਵਗਾਰਵੇਂ' ਦਫ਼ਨ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਉੱਚਾ ਦੇਹ-ਮੰਚ, ਵੱਡੀਆਂ ਬਲਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ, ਸ਼ਾਂਤ-ਸੰਗੀਤ, ਸੋਗੀ ਵੇਸ, ਲੰਮੀਆਂ ਰੰਗੀਲੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਕੋਈ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਜਾਂ ਘਿਰਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਝੱਟੋ-ਪਟ ਇਕ ਮੜ੍ਹੀ-ਲੇਖ ਲਈ ਇਹ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਸਿੱਟਾ ਕਢ ਲਿਆ: "ਦੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਆਸ ਜਾਂ ਬਦੀ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।" ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਦਫ਼ਨਾਅ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਪ ਦੀ ਪੰਡ ਉਤਾਰਨ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਕਰਨੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਪਾਕ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਠਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।

No. 2-0484
15-9-67
SIMLA

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਅਕਬਰ (1556-1605), ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੌਲਕ ਤੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾ 'ਅਕਬਰਨਾਮਾ' (ਭਾਵ ਅਕਬਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ) ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਰੁਅਬਦਾਰ ਬੁਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ, ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਵੇਲੇ, ਉਸ ਦੀ ਸਲਤਨੱਤ ਪੰਦਰਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਤੋਂ ਗੋਦਾਵਰੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ ਦੀ 'ਮਹਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਅਕਬਰ' (Vincent Smith's 'Akbar the Great Mogul') ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਜੀ. ਬੀ. ਮੈਲੇਸਨ ਦੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹਾਕਮ-ਲੜੀ' ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ 'ਅਕਬਰ' (G. B. Malleson's 'Akbar') ਹਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਯਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਆਮ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ।

ਪਰ ਲਾਰੰਸ ਬਿਨੀਅਨ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, 'ਅਕਬਰ' (Lawrence Binyon's 'Akbar'), ਇਕ ਵਖਰੀ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀ ਸ਼ੈ ਹੈ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਵਿਚ ਇਕ-ਦਮ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਿਨੀਅਨ ਆਖਦਾ ਹੈ: "ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦਸਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।" ਬਿਨੀਅਨ ਨੇ, ਇਕ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਵਧੀਆ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ — ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ — ਦੀ ਛਾਪ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੁੱਚਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੁੱਚਮ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਟਕਸਾਲੀ ਕਿਰਤਾਂ (Classics) ਵਿਚ ਮਾਣ-ਯੋਗ ਥਾਂ ਪਰਾਪਤ ਹੈ।

Library IIAS, Shimla
00020484